

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Bakalářská práce

Eliška Dostálková

Diftongizace *y* > *ej* v pardubických smolných knihách

Diphthongization *y* > *ej* in Pardubice Books of Testimonies

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala samostatně a použila jenom uvedené prameny a literaturu. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne 10. srpna 2020

Eliška Dostálková

Poděkování:

Chtěla bych poděkovat svému vedoucímu bakalářské práce PhDr. Robertu Dittmannovi, Ph.D., za odborné vedení, za pomoc a cenné rady při zpracování této práce a také za jeho ochotu a vstřícnost při konzultacích.

Velké poděkování patří též Štěpánce Dostálkové a Editě Schejbalové za rady technické a další a také všem ostatním, bez jejichž podpory by tato práce nemohla vzniknout.

Klíčová slova

Střední čeština, hláskosloví, diftongizace, mluvený jazyk, hrdelní soudnictví, smolná kniha

Key words

Early Modern Czech, phonetics and phonology, diphthongization, spoken language, capital jurisdiction, Book of Testimonies

Abstrakt

Bakalářská práce se věnuje podrobnému popisu distribuce diftongizace $y > ej$ ve dvou z pardubických smolných knih, které nebyly zpracovány Františkem Oberpfalcerem-Jílkem. Těmi jsou *Rejistra tajemství lotrovského* a *Delinquentem Register ab anno 1590 bis 1626*. Kromě popisu dané hláskové změny zasazuje bakalářská práce zjištěné výsledky do kontextu dosavadního bádání o této změně. Materiálový základ práce tvoří edice pardubických smolných knih *Pardubické smolné knihy 1538–1626*, vydaná Jindřichem Franckem v roce 2016. Ze smolných knih byly manuálně excerpovány veškeré doklady slov s proběhlou změnou y na ej a také se zachovalým původním y . Dále byly excerpovány doklady diftongizace sekundárně ztvrdlého y (typ *vozejk*) a i po $l, ř, ž, š, č$. Slova byla zaznamenána do tabulky v programu *Microsoft Excel* a proběhlo manuální přiřazení hodnot vybraných jazykových a mimojazykových proměnných. Takto anotovaný jazykový materiál byl podroben kvantitativní i kvalitativní analýze a výsledky byly srovnány s výsledky dosavadního bádání o distribuci této změny v dobové tištěné a rukopisné produkci a s výsledky bádání o stejné změně v moravských smolných knihách.

Abstract

The bachelor thesis brings a detailed description of the distribution of diphthongization $y > ej$ in two of the Pardubice Books of Testimonies, which were not analyzed by František Oberpfalcer-Jílek. These are the *Rejistra tajemství lotrovského* and the *Delinquentem Register ab anno 1590 bis 1626*. In addition to the description of the phonetic change, the bachelor's thesis places the results in the context of previous research on this change. The material basis of the work is the edition of the Pardubice Books of Testimonies called *Pardubické smolné knihy 1538–1626*, published by Jindřich Francek in 2016. From the books of testimonies all the expressions with y already changed to ej as well as those with the original y were manually excerpted. Expressions with diphthongization of a secondarily hardened y (cases such as *vozejk*) and i after $l, ř, ž, š, č$. The words were written down in a table in the *Microsoft Excel* and the tags with the values of selected linguistic and non-linguistic variables were manually added. The language material annotated in this way was subjected to quantitative and qualitative analysis and the results were compared with the results of previous research on the distribution of the mentioned change in printed and manuscript production of the given period and with the results of research on the same change in Moravian books of testimonies.

Obsah

1.	ÚVOD	7
2.	MĚSTSKÉ PRÁVO A HRDELNÍ SOUDNICTVÍ V PARDUBICÍCH	8
3.	SMOLNÉ KNIHY	10
3.1.	ROLE SMOLNÝCH KNIH V SOUDNÍM PROCESU	10
3.2.	SMOLNÉ KNIHY JAKO FILOLOGICKÝ PRAMEN.....	12
4.	DOSAVADNÍ POZNÁNÍ DIFTONGIZACE <i>Ý > EJ</i> SE ZAMĚŘENÍM NA HUMANISTICKOU DOBU	13
4.1.	ZASAZENÍ DIFTONGIZACE <i>Ý > EJ</i> DO KONTEXTU VÝVOJE HLÁSKOSLOVÍ.....	13
4.2.	DIFTONGIZACE <i>Ý > EJ</i>	13
4.2.1.	Územní šíření diftongizace	14
4.2.2.	Příčiny diftongizace	15
4.2.3.	Projevy diftongizace <i>ý > ej</i> v památkách z období humanismu	15
4.2.3.1.	Projevy diftongizace <i>ý > ej</i> v tištěné produkci	15
4.2.3.1.1.	Diftongizace v kmeni slov	17
4.2.3.1.2.	Diftongizace v koncovkách.....	17
4.2.3.2.	Projevy diftongizace <i>ý > ej</i> v rukopisech	18
4.2.3.3.	Shrnutí.....	19
4.2.4.	Odraz diftongizace <i>ý > ej</i> v humanistických gramatikách	19
4.2.5.	Diftongizace <i>ý > ej</i> ve smolných knihách	20
5.	DIFTONGIZACE <i>Ý > EJ</i> V PRVNÍ A TŘETÍ PARDUBICKÉ SMOLNÉ KNIZE	21
5.1.	CHARAKTERISTIKA PARDUBICKÝCH SMOLNÝCH KNIH.....	21
5.2.	METODOLOGIE	23
5.3.	EXCERPCE A TŘÍDĚNÍ MATERIÁLU	24
5.3.1.	Kvantitativní výzkum.....	26
5.4.	ANALÝZA	27
5.4.1.	Celkové zastoupení diftongizovaných variant	27
5.4.2.	Diftongizace <i>ý > ej</i> v kmeni slov.....	28
5.4.2.1.	Diftongizace <i>ý > ej</i> u nepropriální slovní zásoby	28
5.4.2.1.1.	Diftongizace <i>ý > ej</i> v předponě vý-	32
5.4.2.2.	Diftongizace <i>ý > ej</i> u proprií	33
5.4.2.3.	Shrnutí.....	37
5.4.3.	Diftongizace <i>ý > ej</i> v koncovkách.....	38
5.4.3.1.	Shrnutí.....	42
5.4.4.	Nestandardní případy a výjimky	43
5.5.	SROVNÁNÍ S DOBOVÝMI RUKOPISY A TISKY	43
5.6.	ZÁVĚR	47
6.	SEZNAM PRAMENŮ	49
7.	SEZNAM LITERATURY	49
7.1.	TIŠTĚNÁ LITERATURA.....	49
7.2.	ELEKTRONICKÉ ZDROJE.....	51
8.	PŘÍLOHY	51

1. Úvod

Cílem bakalářské práce je podat podrobný popis projevů diftongizace $y > ej$ v pardubických smolných knihách, jež nebyly zpracovány F. Oberpfalcerem-Jílkem. Těmi jsou *Rejstra tajemství lotrovského* a *Delinquentem Register ab anno 1590 bis 1626*. Výsledky práce budou příspěvkem k dosavadnímu poznání humanistické češtiny.

V první části práce se budeme věnovat vývoji hrdelního soudnictví se zaměřením na oblast Pardubicka a průběh vyšetřování s využitím hrdelního práva. Dále popíšeme smolné knihy obecně – zasadíme je do celkového kontextu hrdelního soudnictví, popíšeme jejich roli v hrdelním procesu a podáme stručné informace o tom, jak lze tyto prameny badatelsky využít. V následující části shrneme dosavadní poznání hláskové změny $y > ej$, popíšeme její průběh, územní rozsah a distribuci v tiscích a rukopisech období humanismu.

V analytické části budeme prezentovat vlastní výzkum uplatnění diftongizace $y > ej$ v první a třetí pardubické smolné knize. Představíme metodologii, sběr a třídění analyzovaného materiálu. Metodologicky se opíráme o monografii J. Poráka (1983) a práci M. Šimečkové (2016), jež se zaměřují na hláskosloví střední češtiny.

Zhodnotíme distribuci dané hláskové změny na základě vybraných jazykových a mimojazykových faktorů, prozkoumáme změnu distribuce diftongizace $y > ej$ v čase, na základě porovnání obou knih zasadíme pardubické smolné knihy mezi dobovou tištěnou a rukopisnou produkci a srovnáme výsledky našeho výzkumu s výsledky J. Poráka (1983) a M. Šimečkové (2016). Naše výsledky též srovnáme s výsledky práce J. Filipové (2020), jež se zaměřila na smolné knihy moravské.

2. Městské právo a hrdelní soudnictví v Pardubicích

Struktura českého hrdelního soudnictví v raném novověku je výsledkem předchozího vývoje, kdy se postupně přesouvala hrdelní pravomoc na pozemkové vrchnosti. Již od 13. století tohoto práva užívala některá královská města a některé feudální vrchnosti. Takovým pohybem hrdelní jurisdikce se do 16. století utvořila struktura několika stovek městských hrdelních soudů (Francek – Šimek, 1995, s. 15; Kernová, 2012, s. 20).

Pardubice byly městem poddanským, užívaly ale vícero výsad měst svobodných. Správou města bylo pověřeno většinou dvanáct konšelů, střídajících se ve funkci purkmistra. Spolu s rychtářem tvořili orgán městské správy i soudnictví. Rychtář měl na starosti ohledávání místa deliktů, sledování, zajišťování a věznění provinilců a účastnil se též jejich výslechů a exekucí. Také měl právo soudit drobné žaloby urážky na cti a podobně. Mučení a výkon rozsudku měl na starost kat. Ze zápisů trestních řízení vznikly smolné knihy, kterými se budeme podrobněji zabývat níže. Sídlo městské správy se nacházelo v radnici, která též sloužila jako úložna městské pokladnice, knih a privilegií a nacházela se na hlavním (pernštejském) náměstí. Mimo drobné přestupky se zde řešily i majetkové spory a hrdelní soudy. Do jurisdikce městského soudu spadaly veškeré zločiny spáchané na území samotného města a dalších pozemcích k němu příslušejících (Francek – Šimek, 1995, s. 15–16; Francek, 2011a, s. 33; Francek, 2011b, s. 52–55; Kernová, 2012, s. 20; Oberpfalcer-Jílek, 1935, s. vii–viii).

V 16.–18. století se v Pardubicích rozvíjí paralelně městské i vrchnostenské právo. Z počátku si ponechává veškerou pravomoc místní vládnoucí rod Pernštejnů. Některé pravomoci, včetně trestní, jsou roku 1512 listinou Viléma z Pernštejna (a později ve větším rozsahu po stabilizaci hrdelního soudu roku 1531 listinou Vojtěcha z Pernštejna) přeneseny na městskou radu. Pernštejnové si vyhrazují právo vstupovat do soudních jednání. V tomto uspořádání pokračují později i královští hejtmané (po tom, co je roku 1560 prodáno pardubické panství Ferdinandu Habsburskému), viz Francek, 2011a, s. 29–30.

Městská rada se v oblasti trestního práva řídila zemským zřízením, vrchnostenskými instrukcemi i vlastními právními předpisy. Pro okolní soudy bez hrdelní pravomoci sloužil hrdelní soud v Pardubicích jako odvolací instance. Na začátku a na konci procesu vystupovala městská rada jako celek, zatímco k výslechům byli vysíláni jen někteří její členové v čele s rychtářem (tito mohli výrazně ovlivnit vynesení rozsudku později v plné radě), viz Francek, 2011a, s. 33.

Jako zdroj právního poučení sloužila vedle zemského zřízení městská práva. V 16. století se uvažovalo o kodifikaci práva, také z důvodu nejednotného právního vývoje českých měst. Prvním pokusem o takovou kodifikaci byla *Práva městská* z roku 1534, vytvořena komisí, v jejímž čele stál Brikcí z Licka, a přestože nebyla oficiálně přijata, řada měst se jimi řídila, o čemž svědčí hojné citace v písemnostech městské správy. Nový zákoník vytvořil kancléř Starého Města pražského Pavel Kristián z Koldína, tiskem vyšel roku 1579 jako *Práva městská království českého*, tento zákoník byl potom považován za závazný až do sklonku 18. století. Jako kontrolní orgán městských soudů byl v roce 1548 zřízen Ferdinandem I. apelační soud v Praze. Ten však začal nabývat většího významu až od poloviny 17. století (Francek, 2011a, s. 33–34; Francek, 2011b, s. 36–39; Kernová, 2012, s. 20–23).

3. Smolné knihy

Smolné, jinak černé nebo krevní knihy, příp. psanecké knihy, knihy výpovědí, knihy při a ortelů, knihy kriminálních protokolů, hlavní knihy rychtářské, soudní, rejistra tajemství lotrovského, rejistra vyznání od lotrův tajného i zjevného lotrovství apod., jsou jedním ze základních pramenů zkoumání trestního práva a pozdněfeudálního hrdelního soudnictví a všedního života městského a venkovského obyvatelstva v českých zemích. Dochovalo se jich jen několik desítek, přestože hrdelních soudů pracovalo v Čechách a na Moravě okolo šesti set (Francek, 2011a, s. 38; Francek, 2016, s.11; Francek – Šimek, 1995, s. 75; Kernová, 2012, s. 10, Pánek, 1977, s. 6, 12).

Ačkoli nebylo jejich cílem podávat svědectví o každodenním životě neprivilegovaných obyvatel pozdněfeudální společnosti, jsou jedním z nejvíce vyčerpávajících pramenů jeho poznání. Přestože se jejich prostřednictvím dozvídáme spíše o patologických projevech každodenní reality, nelze smolné knihy nazírat jen jako svědectví o protispolečenských proviněních (Pánek, 1977, s. 6; Francek, 2016, s.11).

3.1. Role smolných knih v soudním procesu

Pod pojmem smolné knihy jsou v raném novověku chápány svébytné úřední knihy se zápisy o hrdelních zločinech z průběhu hrdelního procesu, vznikající při městském nebo jemu příbuzném hrdelním soudu. Písař smolné knihy musel složit přísahu, že obsah výslechu neprozradí a zapíše jej do knihy objektivně, přesně tak, jak probíhal. Zaznamenávají tedy průběh trestního řízení a výpovědi podezřelých osob, tzn. obžalobu, odpor, otázky a odpovědi, výslechy obviněného i svědků, výpovědi dobrovolné i vynucené mučením, žádosti o naučení, ortel, vykonání rozsudku, náklady na věznění, případnou popravu. V některých případech jsou zápisy velmi obsáhlé, někdy jsou zaznamenány ve zkrácené podobě. Celkově se struktura zápisů s vývojem hrdelního soudnictví měnila (Francek, 2011a, s. 38; Francek, 2016, s. 11; Francek – Šimek, 1995, s. 75; Kernová, 2012, s. 10, Pánek, 1977, s. 14–15).

Záznamy ve smolných knihách nám umožňují vytvořit si podrobnou představu o průběhu soudního procesu. Po prvotním uvěznění následovalo tzv. puštění na dvorec, kdy měl podezřelý vypovídat dobrovolně, tzv. *bez trápení*, poté byl odveden do mučírny a při katem prováděném mučení mu otázky pokládal přímo rychtář nebo některý z přítomných konšelů. Mnohdy byl na vyslýchaného prováděn pouze psychický nátlak předváděním mučících nástrojů. Dále

následovalo několik stupňů fyzického mučení (Francek, 2011b, s. 73–79; Havlůjová, 1999, s. 190; Oberpfalcer-Jílek, 1935, s. viii–ix).

Trestní řízení mělo i v raném novověku inkviziční povahu, tzn. dobrovolné přiznání bylo chápáno jako neúplné, plný rozsah skutků a spoluviníci se zjišťovali za pomoci mučení. V případě uvedení spolupachatelů nebo svědků činu byly dané osoby na místě výslechu konfrontovány, tzv. *přivedeny k vejvodu*. Pokud mučený své tvrzení neodvolal (poslední možnost měl těsně před vykonáním rozsudku), byly dané osoby také zatčeny a čekal je obdobný proces (Francek, 2011b, s. 57–60; Francek – Šimek, 1995, s. 17; Oberpfalcer-Jílek, 1935, s. ix).

Na mučidlech byly vyšetřovány těžké zločiny, jako jsou ty proti životu a tělu jako „mord“, tzn. vražda a zabití, odložení nemanželského dítěte, provedení potratu, pokus o sebevraždu. Další skupinou jsou zločiny proti majetku, tj. krádež nebo přepadení, pytláctví, lovení ryb v panských vodách a krádež včel, žhářství nebo vyhrožování žhářstvím. Třetí skupinou jsou zločiny proti mravnosti – např. smilstvo (pohlavní styk mimo manželství), uzavření nového manželského svazku, přestože je druhý z manželského páru stále naživu, a sodomie.¹ Jako zločin proti náboženství je klasifikováno čarování (Oberpfalcer-Jílek, 1935, s. vii–viii, Havlůjová, 1999, s. 190).

Pokud jsou zápisy rozepsány do své nejrozvinutější podoby, bývá zápis rozdělen do několika částí. Tzv. *zdání* uvádějí zjištěné důkazy a obvinění proti vyslychanému. Několikrát bývají zmíněni členové rady, kteří se řízení účastní, i jména osob zapojených do zločinu a svědků. Tzv. vyznání obsahují výpovědi provinilých osob, a to buď ve formě přímé řeči, nebo řeči nepřímé, oba způsoby se často v jednom zápisu kombinují. Otázky, které jim byly kladeny, zpravidla zmíněny nejsou. Dále bývá ve vyznání poznamenán způsob mučení, který byl použit (Oberpfalcer-Jílek, 1935, s. xi; Kernová, 2012, s. 10–13).

Po uvážení výpovědí *před trápením* i *při trápení* byl vynesena *ortel*. V ortelu bývá shrnut celý průběh šetření do několika rozsáhlých vět a znovu jsou připomenuta jména účastníků se konšelů. Nakonec je zmíněn vyměřený trest. Na úplný konec ortelu bývá připojen zápis o provedení exekuce nebo o udělení milosti spolu s prohlášením provinilce, ve kterém se zavazuje k budoucímu polepšení, a obvykle je též proveden záznam o povinnosti opustit

¹ Podrobný popis zločinů a jejich trestání viz Francek, 2011b, s. 98–252.

oblast, ve které byl zločin spáchán (Havlůjová, 1999, s. 190; Oberpfalcer-Jílek, 1935, s. x, xiv–xv).

3.2. Smolné knihy jako filologický pramen

Z filologického hlediska jsou smolné knihy unikátním pramenem, zpravidla podávají výpovědi provinilců bez výraznějších formálních a stylistických změn, zachycují tedy i některé zvláštnosti lidové mluvy a zločineckého argotu, ale také úředního jazyka. Pro onomastiku je přínosem zaznamenávání značného množství místních a především osobních jmen (Oberpfalcer-Jílek, 1935, s. xiv; Pánek, 1977, s. 15).

Zájem o zkoumání smolných knih narůstá od 19. století spolu se zájmem historiografie o proměny společnosti včetně jejích neprivilegovaných složek. Od druhé poloviny 19. století začaly být postupně vydávány edice smolných knih a svou pozornost jim věnovalo vícero badatelů různého zaměření. Jazyk smolných knih zkoumal jako první ve 30. letech 20. století filolog F. Oberpfalcer-Jílek, jenž později vydal i rozsáhlou monografii. Dalším filologem, který se smolnými knihami zabýval, byl v téže době J. Straka. Edice smolných knih (různé kvality) byly dále vydávány ve 40. letech a pak od 60. let do současnosti (Francek, 2016, s. 12; Francek – Šimek, 1995, s. 73; Pánek, 1977, s. 16–19).

4. Dosavadní poznání diftongizace *y > ej* se zaměřením na humanistickou dobu

4.1. Zasazení diftongizace *y > ej* do kontextu vývoje hláskosloví

Diftongizace *y > ej* probíhala spolu s dalšími změnami hláskového systému navazujícími na změny provedené již ve 14. století. Na změnu vokálů má vliv zánik párové měkkosti souhlásek (Komárek, 1969, s. 160).

Ke změnám probíhajícím od konce 14. století, které byly na začátku 16. století již dokončeny na většině území Čech, patří především diftongizace *ú > ou*, úžení *é > í*, monoftongizace diftongu *uo* (dříve vzniklého z *ó*) $> \ddot{u}$ a diftongu *ie > í*, splynutí hlásek *y* a *i*, *l* a *l* (Gebauer, 1963, s. 141–143, 251–264, 281–283, 352–364; Komárek, 1969, s. 101–106, 160–171; Kosek – Šlosar, 2016, s. 651; Timofeev, 2018, s. 120). Tyto hláskové změny pronikaly v různé míře do psaných a tištěných textů na konci 15. století a v průběhu 16. století (Porák, 1983, s. 109–115, 122–126, 134–139, 146–151, Timofeev, 2018, s. 120).

4.2. Diftongizace *y > ej*

Diftongizovaná střídnice za *y* začíná do rukopisných literárních památek pronikat hojněji na konci 14. století. Několik ojedinělých dokladů toponym s *ej* sice pochází již ze 12. století, např. *Teinéz* (tj. *Týnec*), ale jde o zachycení německé výslovnosti českého *y*. Dalších několik příkladů tohoto typu je doloženo v památkách ze 13. století: *in Choleyno* (v *Cholýni*), *Cheynowiensis* (*Chýnovský*). V hojném jazykovém materiálu ze století 14. je však výskyt tohoto jevu zcela ojedinělý, tudíž nelze předpokládat, že by zmíněné rané zápisy odrážely hláskovou změnu (Komárek, 1969, s. 162; Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 107).

Od konce 14. století se začíná na místě původního *y* objevovat grafika *ay*. Dokladů postupně přibývá během 15., 16. a 17. století. Předpokládá se, že v mluveném jazyce byla změna *y > ej* na většině českého jazykového území okolo roku 1500 již provedena, psané památky však většinou zachovávají starší stav. O kolísání *y/ej* zřejmě svědčí hyperkorektní zápisy z počátku 16. století s grafem $\langle y \rangle$, jako jsou např. *hranosty* (tj. *hranostaj*), *nedy* (*nedej*) (Gebauer, 1963, s. 138; Komárek, 1969, s. 163; Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 107; Porák, 1983, s. 140–141; Šimečková, 2016, s. 135; Šlosar, 2016, s. 253).

Diftongizace $y > ej$ je úzce svázána s diftongizací $ú > ou$, u níž je diftongizovaná střídnice zaznamenávána grafikou *au*. Podobnosti jsou i ve fonetickém průběhu změny. Výsledný diftong obou změn pravděpodobně zprvu obsahoval na první pozici neurčitý (zadní a nelabializovaný) vokál, který bylo možno označovat grafem *a*. Stavba diftongů tedy nejspíše zpočátku odpovídala [əi] a [əu]. Pozdější kolísání grafiky mezi *ay* a *ey* naznačuje, že se první vokál postupně přizpůsoboval druhému komponentu diftongu a postupně se přibližoval hlásce [e], grafika *ay* zcela ustupuje zápisu *ey* (či *eg*) ve 2. polovině 16. století (Komárek, 1969, s. 164; Kosek – Šlosar, 2016, s. 651; Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 109; Porák, 1983, s. 134; Šlosar, 2016, s. 252).

Souvislosti diftongizace $y > ej$ a tautosylabické změny $aj > ej$ se věnuje především M. Komárek. Bifonematické spojení *a* a *j* bylo přehodnoceno na diftong a následkem tohoto fonologického přehodnocení se později vyvíjelo společně se střidnicí za *y* (Komárek, 2006, s. 257–265).

Diftongizace se v památkách nejprve projevuje v kmeni slov a v prefixu *vý-*, v koncovkách tvrdých adjektiv a zájmen složené deklinace se projevuje méně. Poměrně méně se projevuje také ve slovesech *býti*, *bývati* (Porák, 1983, s. 134; Janečková, 2009, s. 88–90). V některých tiscích začíná později $ej < y$ ustupovat, v největší míře mizí v kralickém úzu (Janečková, 2009, s. 27; Porák, 1983, s. 137).

4.2.1. Územní šíření diftongizace

V Čechách proběhla změna na celém území (nejspíše nejprve bez jihozápadního okraje), na Moravě se projevila diftongizace $y > ej$ v nářečích středomoravských (hanáckých) a v přechodném území mezi nářečímí středomoravskými a východomoravskými (tzv. kelečské nářečí a nářečí dolská).² Ve středomoravských nářečích došlo k pozdější monoftongizaci $ej > é$ (např. *stréc*), na východě (Holešovsko a část Prostějovska) má užší realizaci *é*, v tzv. čuháckých nářečích splynulo s *i*. Užší výslovností *e-ové* části diftongu vzniká též výslovnost blízká [y̥i] na Chodsku. Diftong *ej* v koncovkách adjektiv nom. sg. maskulin tvrdé deklinace se objevuje i v oblasti jihovýchodní hranice středomoravských dialektů mezi Kyjovem a Mikulovem. To však neplatí o pozici v kmeni slov, v tomto případě se prosazují varianty s *y* (např. *býk*, *týden*). Ve dvou mikroareálech na východní Moravě okolo měst Kyjov a Kelč došlo k diftongizaci ve velkém rozsahu i v jiných případech než v nom. sg. maskulin adjektiv tvrdé deklinace, jako

² V těchto nářečích byla diftongizace provedena v maximální míře (diftongizovalo se i *i* a *i < ie*) (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 108).

jsou *strejc, bejk, tejdeň*, v koncovkách jiných pádů např. *dobrejch*, také případy diftongizace původního *i* (< *ie*) po *č, ž, š, c, z, s, ř, l* jsou zde relativně početné, např. *počejtat', křejdlo, králek, vzejt', sejň, šejpek, nožejce, hřejbje*. Ve východomoravských a slezskomoravských (lašských) nářečích diftongizace neproběhla. Jižní polovina východomoravské oblasti je charakteristická zúženou podobou druhotně monoftongizované varianty (*dobří*), severní polovina východomoravských nářečí zachovává starší podobu s *y* (ve slezských nářečích došlo pouze ke změně kvantity *y* > *y*). Rozsah diftongizace původního *i* nelze obecně shrnout z důvodu namnoze různého šíření (ne)diftongizovaných variant konkrétních slov³ (Balhar et al., 2011, s. 79–98; Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 108).⁴

4.2.2. Příčiny diftongizace

Proti starším úvahám o německém vlivu na českou diftongizaci *y* > *ej* svědčí podle českých diachronních jazykovědců strukturalistického zaměření souvislost české diftongizace se zánikem párové měkkosti konsonantů (s depalatalizací) a další nesrovnalostí, která tento vliv zpochybňuje, je fakt, že v němčině se diftongizovalo *ī* a v češtině *y*. Především Lamprecht a Komárek ukazují, že přestože ho nelze zcela vyvrátit, vliv němčiny není podstatný, jelikož existovaly vnitřní jazykové procesy, které mohly vytvořit pro diftongizaci vhodné podmínky (Komárek, 1969, s. 164; Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 108; Rejzek, 2003, s. 263–264).

4.2.3. Projevy diftongizace *y* > *ej* v památkách z období humanismu

4.2.3.1. Projevy diftongizace *y* > *ej* v tištěné produkci

V tiskařském úzu se začíná diftongizované *ej* šířit od 30. let 16. století. Nejprve probíhal přibližně dvacetiletý proces ustalování, poté je výskyt diftongizovaných střidnic relativně pravidelný. Nejvýrazněji se projevuje v pražských tiscích, méně pak v tiscích moravských (Porák, 1983, s. 138, 140).

Pokud jde o žánrové oblasti tištěné produkce, nejméně se diftongizované *ej* objevuje v tiscích náboženského a nábožensko-filozofického zaměření (u kancionálů může být nižší výskyt zapříčiněn i přebíráním textů ze starších zdrojů) a v biblických textech.⁵ V biblích z období

³ Český jazykový atlas zkoumá územní rozložení diftongizovaných variant u slov *lízat, rohlík, lístek, jelítko, kolík, králík, knoflík, líčit, líto, střízlik, cítit, cícha, vozík, zítra, cizí, lesík, nosí, síto (sítka), košík, zašívát, počítat, šípek, kříž, kouří se*. Viz Balhar et al., 2011, s. 82–98.

⁴ Mapu diftongizace *y* > *ej* v koncovce nom. sg. maskulin adjektiv tvrdé deklinace prezentuje Balhar et al., 2011, s. 81.

⁵ Neplatí to úplně, v několika pramenech se naopak vyskytuje diftongizované *ej* v neobvykle vysokém množství (Šimečková, 2016, s. 127).

humanismu je méně častý výskyt diftongizace v Novém zákoně, na nějž působila silná archaizační tendence. Důvodem je podle Poráka snaha o stylistické rozlišení – Starý zákon, zejména některé jeho texty, má blíže k běžnému dennímu životu než většina knih Nového zákona. Do biblického jazyka proniká *ej* téměř výhradně v kmeni slov, pro *ej* v koncovkách (a u původního *i*) jsou jen zcela ojedinělé doklady. Specifickým příkladem je *Kralická bible*, v níž bylo pod Blahoslavovým vlivem diftongizované *ej* < *y* téměř zcela odstraněno (sporadicky je připouštěno v některých slovních základech, především ve Starém zákoně, dále bývá výjimečně připouštěno v komentářových pasážích). Celkově lze častější pronikání diftongizace do biblického jazyka datovat od 40. let 16. století, tato tendence byla vlivem kralického úzu přerušena na začátku 17. století (Porák, 1983, s. 125, 138; Šimečková, 2016, s. 126–127).

Jazyk historiografické literatury též není diftongizací příliš zasažen, připouštěna bývá pouze v kmenech slov. Nejvíce proniká *ej* do tisků prakticky odborných⁶ (zejména do matematických a lékařských textů, dále pak do učebnic různého zaměření). Diftongizovaná střídnice v nich má majoritní postavení v základech slov a nově se objevuje i v koncovkách. Souhrnně lze říci, že především od 2. poloviny 16. století bylo v prakticky odborných textech *ej* oproti *y* v kmenech vývojově progresivnější. Je však doložena jistá míra rozkolísanosti a společný výskyt starších a mladších variant lze interpretovat jednak jako znak rozkolísanosti způsobené značnou variabilitou humanistické kulturní češtiny, jednak jako jev způsobený dalšími vnitrojazykovými (např. typ konkrétního slova) a vnějazykovými (např. zásahy tiskařů) faktory. Diftongizace se téměř nedotkla *i* a v případě koncovek lze doložit tendenci k potlačování diftongizace.⁷ Zábavná literatura vykazuje též vyšší výskyt diftongizovaných podob, a to jak v kořenech slov, tak v koncovkách (Porák, 1983, s. 138; Šimečková, 2016, s. 127–130).

V distribuci diftongizovaných a nediftongizovaných variant hraje též roli míra ustálení v tiskařském úzu. Na základě majoritního tištění některých slov s diftongem *ej* v průběhu 16. století byly tyto varianty přehodnoceny jako stylisticky neutrální a staly se pevnou (a relativně stálou) součástí kulturní češtiny.⁸ Zcela jasně se ujaly varianty s *ej* u některých výrazů

⁶ Neplatí to pro starší tisky z počátku 16. století. Zde naopak panuje archaizační tendence (Šimečková, 2016, s. 128).

⁷ Zřejmě pod vlivem snahy přiblížit se biblickým a náboženským textům, které sloužily jako stylistický vzor (Šimečková, 2016, s. 130).

⁸ Tuto interpretaci částečně potvrzuje pronikání variant s *ej* do textů, které se mluvenostním jevům vyhýbaly (např. ojedinělé příklady v *Kralické bibli*).

ze všedního života (*dejm, hejbati, rejti, mejti, bejkový, hlemejžd'*) nebo výrazů souvisejících s lékařstvím (*dejchati, lejtko, rejma, kejchavka*), viz Šimečková, 2016, s. 132–135.

4.2.3.1.1. Diftongizace v kmeni slov

Propria vstupují do spisovného úzu zpravidla ve své regionální podobě. Běžné jsou proto podoby místních jmen *Tejn, Mejto, Chejno, Brandejs* a další. Podoby jmen šlechtických rodů se často vyskytují v obou podobách: z *Holeyče / z Holyče, z Lichtenffteyna / z Lichtenfftyna*. Zatímco u moravské šlechty převládají podoby s nediftongizovaným *y*, u české šlechty převládá varianta s *ej*. Jména jako *Lichtejnštejn* jsou přejata z němčiny a podoby s *y* jsou mladší, utvořené dle analogie (Porák, 1983, s. 141).

Běžné je též *ej* u apelativ přejatých z němčiny, např. *utrejch, hampejz*. Zde nejde o projev české diftongizace, slova byla přejata v podobě s *ej* z původního jazyka. Podoby s *y* jsou většinou projevem hyperkorekce, pocházejí z pozdější doby a jsou doloženy jen výjimečně (Porák, 1983, s. 141).

Ve slovech s původním měkkým *i* po *c, z a s* (místy i po *č, ž, š, ř, l*) je diftongizace doložena pouze řídce. Diftongizace sekundárně ztvrdlého *y* (*i > y*) po *č, ž, š, ř, l* proniká až koncem 17. stol., podoby typu *jelejtko* se v tiskařském úzu 16. stol. nevyskytují (Porák, 1983, s. 141–142, srov. Balhar et al., 2011, s. 79).

4.2.3.1.2. Diftongizace v koncovkách

Diftongizace v koncovkách tvrdých adjektiv a zájmen smíšeného skloňování do tisků proniká ve velmi malé míře a je pravděpodobné, že se společně s výskytem *ej* v koncovkách bude diftongizovaná střídnice vyskytovat i v kmeni slov.⁹ Pravděpodobnější je též výskyt v textech, jež mají blíže k mluvenému úzu, tzn. výskyt diftongu v rukopisech určených pro soukromou komunikaci je obecně vyšší (nejvyšší je v soukromé korespondenci). Diftong *ej* v koncovkách od konce 16. století ustupuje, pravděpodobně pod vlivem úzu kralického (Porák, 1983, s. 142).

Vyšší zastoupení *ej* v koncovce mají texty prakticky odborného zaměření, ale neplatí, že je to jev pro tento typ textu běžný, naopak většina tíhne k zachování starší podoby. Výrazné

⁹ Porákovo tvrzení, že mezi výskytem *ej* v kmeni slov existuje přímá úměra, Šimečková v případě tisků vyvrací (Porák, 1983, s. 142; Šimečková, 2016, s. 137).

zastoupení *ej* v koncovce lze potvrdit pouze u některých konkrétních zástupců prakticky odborného stylu (Šimečková, 2016, s. 135–136).

Na volbu koncovky v (ne)diftongizované podobě měla vliv slovnědruhá příslušnost daného slova a jeho přínáležitost k deklinačnímu typu. Nejvíce diftongizovaných koncovek mají adjektiva tvrdého složeného skloňování, méně je jich zaznamenáno u zájmen typu *takový* a číslovek typu *druhý*, nejméně diftongizovaných případů se vyskytuje u posesivních zájmen typu *můj*. Výběr koncovky také komplikuje konkrétní tvar slova, tzn. konstelace gramatických kategorií (pád, číslo, rod). Nejfrekventovanější je diftongizovaná koncovka u tvarů nominativu a akuzativu sg. maskulin, u ostatních tvarů se *ej* v koncovce objevuje ve zdatelně menší míře (Šimečková, 2016, s. 135–136).

Dalším možným vlivem na míru diftongizace v koncovkách je nutnost rýmu, ale i zde převažuje v textech podoba konzervativní. Případů, kdy rým vyžaduje *ej*, je velmi málo a vyskytují se zpravidla v textech, v nichž je celkový výskyt střídnice *ej* vyšší (Porák, 1983, s. 142).

Celkově lze shrnout, že diftongizace *y > ej* v koncovkách se v období humanismu v tiscích nestala důsledně uplatňovaným jevem a kulturní čeština tíhla k jejímu odstraňování v tiskařském úzu. Ojedinelou vyšší frekvenci výskytu diftongizace v koncovkách u některých textů lze považovat za stylisticky příznakový rys (Šimečková, 2016, s. 137).

4.2.3.2. Projevy diftongizace *y > ej* v rukopisech

V rukopisech se diftongizovaná střídnice projevuje ve značně větší míře, a to už od začátku 16. století. V rukopisných památkách je nová střídnice uplatňována bez ohledu na slovní druh nebo na konkrétní tvar slova. Velmi často se *ej* objevuje v soukromých zápiscích nebo korespondenci – čím bližší je text mluvenému úzu, tím je výskyt *ej* častější. Oproti tištěným památkám, v nichž průměrné zastoupení diftongizovaných podob dosahuje 30 až 40 %, může míra užívání diftongizovaných podob v rukopisech (zejména soukromého určení) dosahovat hodnot až 100 % (Porák, 1983, s. 134–139; Timofeev, 2018, s. 134). Podoba psaných textů zjevně částečně souvisí i s nářečním původem písaře, např. výskyt *ej* v moravských městských knihách je velmi řídký (na rozdíl od těch z oblasti Čech), nebo se *ej* v textu vůbec nevyskytuje. Diftongizované *ej* ale pronikalo v jisté míře i do spisovného úředního stylu. Celkově je výskyt diftongizovaných koncovek vyšší v rukopisech s administrativní náplní (Porák, 1983, s. 138; Šimečková, 2016, s. 137–138; Timofeev, 2018, s. 134).

4.2.3.3. Shrnutí

Celkově lze vytknout několik tendencí humanistické kulturní češtiny (tiskařského úzu) ve vztahu k diftongizaci $y > ej$: 1) v nejvyšší míře pronikalo $ej < y$ v kmenech, pokud došlo k diftongizaci původního i a diftongizaci y v koncovkách, mělo její uplatnění stylistický příznak; 2) typický je dubletní výskyt variant s ej a s y v kmeni slov, tzn. diftongizované formy nebyly dobově lexikalizovány; 3) v poměrně vysokém rozsahu se odrazila diftongizace pouze v matematických textech, do všech ostatních tisků pronikala relativně málo, a to v obdobné míře u všech textů bez ohledu na tematiku a žánr. Tento stav změnil až bratrský úzus, v němž došlo k výraznému poklesu počtu diftongizovaných variant. Existují odchylky od těchto tendencí, jež mohou být podmíněny dobovým uvolněním kulturní češtiny, individuálními zvláštnostmi autora daného textu, případně jeho stylovým záměrem, územ tiskárny apod. (srov. Šimečková, 2016, s. 138–139).

4.2.4. Odraz diftongizace $y > ej$ v humanistických gramatikách

Autoři nejstarších pojednání o jazyce diftongizaci y (popř. i) $> ej$ blíže nekomentují. Lze nalézt pouze zmínky o tom, že v jazyce takový diftong existuje a zapisuje se grafémem ey/eg (Nudožerský jako jediný stručně změnu popisuje). Musíme proto usuzovat na jejich postoj k této hláskové změně pouze z rozboru jazyka. Nová střídnice byla přijímána, ale ne bez výhrad. Z nedostatku zmínek o diftongizaci $y > ej$ v humanistických gramatikách se usuzuje, že nebyla vnímána jako problematický hláskoslovně-pravopisný jev, který by bylo nezbytné vyložit v příručkách. Pokud je vůbec zmíněna, je zahrnuta do pasáže, která obecně shrnuje české dvojhlásky (v některých případech bez relevantních příkladů), nebo se polemizuje o způsobu zápisu druhého komponentu, tedy ey oproti eg (Blahoslav a Nudožerský), popř. je zmíněna územní rozšířenost diftongu (Nudožerský),¹⁰ viz Porák, 1983, s. 142–144; Šimečková, 2016, s. 139, 142; Timofeev, 2018, s. 125, 130.

Jak již bylo zmíněno výše, diftongizace $y > ej$ systémově souvisí s diftongizací $ú > ou$, ale na rozdíl od ní pronikala do spisovného úzu (zejména tištěné produkce) a kodifikace mnohem pomaleji (máme na mysli jen neiniciální pozice) a v menší míře a zároveň se původní y (případně $i < y$) drželo ve fonologickém systému některých okrajových nářečí. Kralický úzus

¹⁰ Podrobnější rozbor humanistických mluvníc viz Šimečková, 2016, s. 139–142.

proces pronikání *ej* (a také iniciálního *ou-*) do spisovného jazyka ještě více zbrzdil (Porák, 1983, s. 144).

4.2.5. Diftongizace *y > ej* ve smolných knihách

Dle Františka Oberpfalcera-Jílka vyplývají ze zkoumání smolných knih o diftongizaci *y > ej* následující závěry:¹¹

Původní *y* mělo v mluvené v Čechách v 16. století všude střídnici *ej*. Dále pronikalo v některých případech *ej* i na místo *í* (Oberpfalcer-Jílek to dokládá výskytem *ej* v morfologizovaném instr. sg. feminin, jako jsou *ovcej*, *silnicej*, *Vorlicej*, a dále v nom. pl. *velcej kramáři*). V kmeni slov jsou to případy jako *strejc*, *tejl*, *rejč*, *kej*, *mlejn*, *sejr*, *skrejš*, *Tejnec*, *Mejto*, *vejš*, *bejti*, *slejchat*, *dmejchat*, *tejkat*, *hejbat*, *ukrejvat*, *smejvat*, *smejčit* a jejich odvozeniny.

Diftong *ej* je nezřídka doložen též v předponě *vý-*: *vejpis*, *vejvod*, *vejstupek*, *vejboj*, *vejložky*, *vejstraha*, *vejhrada*, *vejpověď*, *vejheň*.

V koncovkách tvrdých adjektiv a zájmen a číslovek složené deklinace je nejhojněji doložena varianta s *ej* v nominativu singuláru a zcela obvyklá je také v instrumentálu singuláru. V plurálu jsou obvyklé koncovky genitivu *-ejch*, dativu *-ejm* a instrumentálu *-ejmi*. Výskyt koncovek dokládá Oberpfalcer-Jílek množstvím příkladů, ale přesnější statistické vyhodnocení nepodává.¹²

V některých případech se ve smolných knihách vyskytuje za *y* střídnice *aj*, např. *sajr*, *mlajn*, *strajc*, *Tajnec*, *bajvat*, *tajž*, *tajden*, *vajpověď*, *kteraj*, *chudaj*, *zlataj*.¹³

¹¹ Oberpfalcer-Jílek prováděl svou analýzu na těchto textech: zápisy berounské, *Smolná kniha mladoboleslavská*, *Smolná kniha města Dobrušky*, *Smolná kniha Chlumce nad Cidlinou*, fragment *Černé knihy kouřimské*, první a druhá smolná kniha města Loun, *Smolná kniha náchodská*, tzv. pražský zlomek pardubické smolné knihy, *Rejistra smolná města Pardubic* (tj. druhá pardubická smolná kniha), *Černá kniha města Rakovníka*, *Knih pamětí města Rakovníka*, *Rychtářové města Rakovníka*, škartice rakovnického archivu, *Černá kniha města Rokycan*, *Smolná kniha města Solnice*, Winter Z. – *Kulturní obraz českých měst*.

¹² Viz Oberpfalcer-Jílek, 1935, s. 293–295.

¹³ Podrobněji viz Oberpfalcer-Jílek, 1935, s. 291–297.

5. Diftongizace *y* > *ej* v první a třetí pardubické smolné knize

V této kapitole nejprve představíme soubor pardubických smolných knih jako celek a dále přiblížíme podrobněji první a třetí smolnou knihu, tj. námi zkoumané prameny. Posléze popíšeme metody využívané při výzkumu diftongizace *y* > *ej* a nakonec představíme vlastní výzkum.

5.1. Charakteristika pardubických smolných knih

Pardubický soubor tří smolných knih a dvou zlomků zachycuje vývoj kriminality a jejího trestání na pardubickém panství v letech 1538–1626. Skutečnost, že se zápisy dochovaly z tak dlouhého období téměř bez přerušení časové posloupnosti, z nich činí výjimečný pramen pro poznání vývoje hrdelního soudnictví v Pardubicích, historie města a kraje a poznání jazyka 16. a počátku 17. století (Francek, 2016, s. 34–35; Kernová, 2012, s. 12).

První kniha obsahuje na 121 listech záznamy z let 1538–1560. Původně byla vedena až do roku 1568, ale poslední listy byly z knihy vyjmuty a dochovaly se v podobě zlomků. Původním názvem je *Rejistra tajemství lotrovského*. Druhá kniha obsahuje záznamy od roku 1568 do roku 1590 a nese název *Rejistra tajemství od lotrův tejného i zjeveného lotrovství, jinak smolná*. Obě knihy byly až do roku 1881 součástí městské registratury. Třetí smolná kniha obsahuje na 205 listech zápisy z let 1590–1626. Zřejmým omylem je v knize zařazeno i několik zápisů z let 1562–1563. Název *Delinquentem Register ab anno 1590 bis 1626* byl do knihy připsán v 19. století. Součástí městské registratury byla až do roku 1893. Do souboru jsou přiřazeny ještě dva zlomky (soubory listů, které byly dříve součástí smolných knih). Tzv. pražský zlomek sestává z 37 listů a obsahuje záznamy z let 1561–1615 a druhý zlomek (pardubický) má zápisy z let 1564–1567 na 20 listech (pravděpodobně dříve součást první smolné knihy), srov. Francek, 2011a, s.38–41; Francek, 2016, s. 34–35.

Záznamy jsou psány polokurzívou a kurzívou 16. a 17. století, písmo je velmi pečlivé, místy až kaligrafické, v textu se vyskytuje minimum škrťů, vsuvek, chyb. Z toho lze právem soudit, že zápisy nevznikaly přímo během soudního procesu, ale že jde o upravené opisy originálních zápisů městských písařů, ony upravené zápisy byly původně uloženy v patrimoniálním archivu a po zrušení pardubického hrdelního soudnictví se dostaly do městské registratury (Francek, 2011a, s.41–42).

O písařích pardubických smolných knih máme málo informací.¹⁴ Z častého střídání písařských rukou však můžeme usuzovat na jejich frekventovanou obměnu (Kernová, 2012, s. 12).

První pardubická kniha obsahuje zápisy skládající se obvykle ze tří částí – úvodní formule, vyznání a závěrečného ortelu, který se v zápise někdy nevyskytuje, případně je součástí úvodní formule. V úvodu je zpravidla uvedeno jméno odsouzence, jeho povolání, datum výslechu, příp. popravu, někdy též obsahuje jména svědků, rodinných příslušníků, místa, odkud odsouzený pochází, a některé další podrobnější informace. Hlavní text obsahuje vlastní výslech. Věty v této pasáži jsou zpravidla uvozovány slovem „item“ nebo celou uvozovací formulí „item (též) vyznal/a“ a jejími variacemi. Výsledky jsou zaznamenávány jak přímou řečí, tak řečí nepřímou. Oba způsoby se nezřídka kombinují v rámci jednoho zápisu, lze se setkat i s případy, kdy se kombinují v rámci jedné věty.

Zápisy ve třetí pardubické knize jsou strukturovány do více částí. Ve své nejrozvinutější podobě obsahují úvodní formulí, vyznání, i několik zdání a ortel. V úvodní formulí jsou uvedeny informace o odsouzení, datu výslechu a okolnostech zločinu. Dále jsou zde zaznamenána jména členů rady, kteří se výslechu účastní, tato formule je nezřídka ještě několikrát v zápise zopakována v rámci částí *zdání* a *ortel*, jež jsou odděleny nadpisem. V části *zdání* jsou uváděny informace o průběhu a okolnostech trestního řízení. Vyznání bývá uvedeno formulí „též vyznal/a“ a jejími variacemi. Slovo „item“ je též užíváno, ovšem v daleko menší míře než v knize první. Záznamy výslechu v přímé a nepřímé řeči se také nepravidelně kombinují.

Rozbor jazyka (včetně hláskové změny *y > ej*) druhé pardubické smolné knihy a tzv. pražského zlomku provedl již F. Oberpfalcer-Jílek ve své monografii *Jazyk knih černých, jinak smolných*. Cílem této práce bude provést analýzu dokladů hláskové změny *y > ej* v první a třetí pardubické smolné knize, tedy v pramenech dosud jazykovědně nevyužitých. Pardubické smolné knihy byly edičně zpracovány a vydány Jindřichem Franckem v roce 2016 v rámci publikace *Pardubické smolné knihy 1538–1626*. Tato edice byla primárním pramenem naší analýzy.

¹⁴ Výchčet známých písařů uvádí Kernová, 2012, s. 12.

5.2. Metodologie

Jako metodologické vzory pro tuto kapitolu sloužily dvě práce, a to publikace J. Poráka *Humanistická čeština: hláskosloví a pravopis* a dizertační práce M. Šimečkové *Hláskosloví v češtině 16.–18. století*. Těžištěm kapitoly je výzkum uplatnění dvojhlásky *ej* (< *y*, popř. *i*) v první a třetí pardubické smolné knize.

Sledovány jsou výrazy s diftongem *ej* na místě původního *y* a se zachovalým původním *y* na pozici v kmeni slov (v nich i v prefixu *vy-*) a v koncovkách složené deklinace. Všímáme si též případů diftongizace sekundárně ztvrdlého *y* po ostrých sykavkách a *c* (výrazy typu *vozejk*), případně měkkého *i* po *l, ř, ž, š, č*, tyto případy ale jako úžeji nářeční hodnotíme zvlášť.¹⁵

Při zkoumání jazykového materiálu sledujeme s oporou ve zmíněné sekundární literatuře následující proměnné:

- 1) Postavení v morfu: oddělujeme diftongizaci v kmenech (v jejich rámci i předpony *vy-*) a v koncovkách.
- 2) Slovní druh: u diftongizace v koncovkách zkoumáme odděleně adjektiva, zájmena a číslovky; u diftongizace v kmenech vydělujeme zvlášť sloveso *býti*.
- 3) Propria (zařazujeme i depropriální odvozeniny) vs. nepropriální slovní zásoba.¹⁶
- 4) Chronologie zápisů: porovnáváme distribuci diftongizace *y > ej* ve starší, první pardubické smolné knize a mladší, třetí pardubické smolné knize.
- 5) Výslechy/nevýslechové pasáže.¹⁷

Na zvažované prozkoumání vlivu písařů jsme museli vzhledem k vnějším podmínkám nakonec rezignovat, jejich individuální vliv je nicméně v celku dat do značné míry redukován v důsledku jejich častého střídání.

¹⁵ Tato změna měla jiný průběh než diftongizace *y > ej*; projevila se pouze v nevelkém počtu slov a její první doklady jsou mladšího data než změny původního *y* (Šimečková, 2016, s. 125).

¹⁶ Užíváme označení „nepropriální slovní zásoba“ pro veškerou slovní zásobu, jež nespadá do proprií, z toho důvodu neuvádíme příliš úzký termín apelativa (srov. Dittmann, 2019, pozn. 93 na s. 384–385; Filipová, 2020, pozn. 98 na s. 30).

¹⁷ Do nevýslechových pasáží zařazujeme části, v nichž je popisován průběh trestního řízení, uvozovací výslechové formule a pasáže, u kterých není možné rozhodnout, zda jsou textem písařovým, nebo je vypověděla vyslýchaná osoba. Toto kritérium umožní zkoumat alespoň z části, jak proniká diftongizace *y > ej* do úředního jazyka.

5.3. Excerpce a třídění materiálu

Excerpce je v plném rozsahu součástí příloh 1 a 2. Příloha 3 obsahuje excerpta roztríděná podle základových slov, a to z důvodu užití stejného postupu J. Porákem (1983) a M. Šimečkovou (2016), a tudíž i z důvodu možného srovnání výsledků. Slova jsou tříděna podle pozice (ne)výskytu diftongizace *y > ej*.

1) Slova se sledovaným jevem vyskytující se na pozici v kmeni nebo v předponě *vy-* jsou zaznamenána v lemmatizované podobě. Reprezentativní formu jednotlivých podob vyskytujících se v textu představují defaultní gramatické tvary: nominativ singuláru u substantiv (s výjimkou pomnožných jmen, u nichž je užit tvar plurálu), nominativ singuláru maskulin u adjektiv a zájmen a číslovek složené deklinace, pozitiv u stupňovatelných slovních druhů, infinitivní tvar sloves zakončený na *-ci/-ti*.

V případě výskytu více variant uvádíme všechny varianty, resp. v případě alolexů uvádíme obě (např. dvě varianty *mochejr* a *muchejr*), jako lemma však uvádíme podobu častější. Pokud se v textu vyskytují minimálně dva různě utvořené základy, uvádíme jejich předpokládané základové slovo, v závorce jsou pak uvedeny všechny zjištěné varianty v lemmatizovaném zápisu (srov. způsob zápisu slovesa *mejtí* a jeho derivátů: *mejtí /mejvati, omejvati, obmejvati, umejvati, mejdlo/*). Jako odvozeniny nevydělujeme ve výčtu výrazů téhož základu slova s negací (u sloves zřetelně nejde o odvozeniny, nýbrž o negační částici).

V soupisu excerpt oddělujeme skupinu slov, v nichž (ne)proběhla diftongizace původního *y*, a skupinu slov, v nichž proběhla diftongizace původního *í*. U každého hyperlemmatu uvádíme počet dokladů (tokenů). Dle předpokládaných odvozovacích základů rozřazujeme nepropriální i propriální slovní zásobu (neoddělujeme osobní jména od místních názvů, k postihnutí stavu u obou užíváme bližšího komentáře v příslušné kapitole, viz níže).

2) Slova s výskytem diftongizace jen ve flektivních tvarech nepodléhají lemmatizaci, v textu je citujeme v souladu s originálním zněním. Excerpce těchto dokladů je součástí celkové excerptce v přílohách 1 a 2.

Ze sledovaných výrazů jsou vyloučena:¹⁸ 1) slova, u nichž dvojhláska vznikla jinak než diftongizací, např. *zejtra* (původně *za jutra*, po stažení *zajtra*, později *zejtra*) (Šimečková, 2016, s. 125), nářeční *z tej světnice voknem vyskočil* (vyrovnání koncovek v genitivu, dativu a lokálu singuláru feminin); 2) případy s nestandardním vývojem, např. *prý/prej* (z 3. os. sg. *praví*, jedná se tedy o změnu *aj > ej*; tvar *prý* je hyperkorektní a z pozdější doby, srov. Rejzek, 2015, s. 511); 3) výrazy, v nichž vzniklo *y* úžením vokálu *é*, např. *šrotýř* (ze střhn. *schroter*, do češtiny *šrotěr*, později *šrotýř*) nebo *rýví* (od *vinná réva*);¹⁹ 4) přejatá slova, u nichž je možné vyložit dvojhlásku *ej* jako projev adaptačního procesu, resp. u nich nelze rozhodnout, zda byla do češtiny přejata v podobě *s y*, nebo *s ej* (např. veškerá jména se *-štejn*, jsou totiž možné též podoby *-štýn*, *-štajn*; nebo *frejmark* ke střhn. *vrimarket*, v češtině jsou paralelně doloženy varianty *frejmark*, *frajmark*, *frýmark*);²⁰ 5) sporné doklady, u nichž nelze spolehlivě identifikovat tvar a význam slova a v návaznosti na to nelze určit (ne)proběhlé hláskové změny, např. slovo *týž* se vyskytuje ve smolných knihách jako adverbium *těž/také* (s proběhlým úžením *é > ý*) nebo ve významu *ten samý / stejný* (s neproběhlou diftongizací *y > ej*). V pasážích nevyšlechových jde zpravidla jasně o adverbium (překlad formule „item vyznal“ jako „těž vyznal“, u těchto dokladů se tedy nejedná o diftongizaci *y > ej*). Ve vyleschových pasážích však v nemalém množství případů z kontextu určit význam slova nelze, a tudíž ho vylučujeme z analýzy také. Zbylé doklady (tvary ostatních pádů kromě nom. sg. a tvary nom. sg s proběhlou diftongizací) zájmena *týž* a diftongizované podoby *tež* adverbia *těž* vylučujeme také, a to z důvodu možného zkreslení dat při vyloučení jejich nediftongizovaných protějšků (počty dokladů *těž*, *týž*, *tež* a dalších pádových forem zájmena *týž* uvádíme pro úplnost dat v kapitole o výjimkách a zvláštních případech, veškeré doklady *těž*, *týž*, *tež* a dalších pádových forem zájmena *týž* jsou součástí celkové excerptce v přílohách 1 a 2).

¹⁸ Etymologická východiska výrazů byla ověřována v příručkách: Moldanová (2015), Lutterer – Majtán – Šrámek (1982), Profous – Svoboda (1954), Knappová (2015); ve slovnících: Rejzek (2015), Machek (1997), dále bylo přihlédnuto k Jungmannovu slovníku (1989, 1990a, 1990b, 1990c, 1990d), bakalářské práci Ptáčkové (2010) a k elektronickým databázím *Vokabulář webový*, *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*.

¹⁹ Další obměny uvádí *Elektronický slovník staré češtiny*. U slov typu *šenkýř*, *šrotýř*, *haltýř* považujeme sufix *-ýř* za sekundárně vzniklý z *-ěř*. Stranou necháváme též jeden doklad slova *mušketyř*, v němž je *-ýř* výsledkem adaptace z něm. *-ier*, avšak tu nelze čekat diftongizaci *y > ej*, slovo *mušketa* bylo přejato do češtiny nejspíše až v 17. století, viz Rejzek 2015. Nejedná se o slova od původu česká (oproti např. *puchýř*), nýbrž o slova přejatá. Oporou pro interpretaci je nám *Vokabulář webový*, též J. Porák (1983), jenž uvádí slova typu *šenkýř* v kapitole o úžení (viz s. 149), a Rejzek (2015).

²⁰ Varianty uvádí *Elektronický slovník staré češtiny* v záhlaví hesla *frajmark*.

V první i ve třetí smolné knize se lze nalézt některé zápisy, jež se nacházejí současně i v tzv. pražském zlomku. V první smolné knize se jedná o jeden zápis²¹ a ve třetí smolné knize se jedná o dva zápisy²². Všechny je zahrnujeme do naší analýzy.

Slova byla zaznamenávána do tabulky v programu *Microsoft Excel* a přiřazovali jsme jim následující hodnoty: strana edice, číslo zápisu, proběhlá, či neproběhlá diftongizace *y > ej*, proprium, či neproprium, výslechová, či nevýslechová pasáž, první, či třetí smolná kniha, pozice v lexému (kmen /pokud se jednalo o předponu, značíme tyto případy rovnou jako prefixální *vy’-/*, koncovka), původní *y*, či původní *i*. U dokladů koncovkové pozice možné diftongizace jsme dodali ještě: jmenný rod, číslo, pád a slovní druh.

5.3.1. Kvantitativní výzkum

Soupisy excerpt jednotlivých slovních tvarů s (ne)výskytem diftongizace *y > ej* slouží pro tvorbu statistických přehledů procentuálního zastoupení výhradně diftongizovaných variant, slov, u nichž výskyt obou podob kolísá (s převažující podobou *ej* nebo s převažující podobou *y*), a slov vyskytujících se výhradně bez provedené změny. V naší práci využíváme kvantitativní analýzu dvojího druhu 1) výpočet podle tokenů, tzn. reálného počtu zjištěných slovních tvarů; 2) výpočet podle supertypů/hyperlemmat (tzn. jednotek nadřazených výrazům odvozených od stejného základu, např. doložená lemmata *vymýti*, *mývati*, *omývati*, *obmývati*, *umývati*, *mýdlo* budou zástupně zachycena v podobě základového slovesa *mýti* a následně počítána jako 1 jednotka v soupisu různých takto stanovených jednotek).²³

Výše zmíněné postupy volíme z důvodu návaznosti na monografii J. Poráka (1983) a práci M. Šimečkové (2016), je tak umožněno srovnání s těmito pracemi i s pracemi pozdějšími využívajícími tutéž metodu (Filipová 2020).

Postup 1) uplatňujeme při analýze diftongizace *y > ej* v koncovkách, v předponě *vy’-* a procentuálního zastoupení diftongizovaných variant u slovesa *býti* a jeho odvozenin. Při analýze diftongizace v kmenech slov užíváme postup 2) kvůli možnosti srovnání s výše zmíněnými pracemi a doplňujeme ho postupem 1) ve snaze podat v komentářích přesnější popis jazykové situace v pardubických smolných knihách a redukovat zkreslení, jež může užitím

²¹ Zápis č. 147 (Francek, 2016, s. 190–193).

²² Zápis č. 602 (Francek, 2016, s. 629–631) a zápis č. 612 (Francek, 2016, s. 658–661).

²³ Procentuální zastoupení vypočítáváme z absolutních čísel, resp. ze součtu interferujících podob.

postupu 2) nastat. Tabulky s kvantitativními údaji zjištěnými jednotlivými metodami uvádíme odděleně.²⁴

5.4. Analýza

V této kapitole představíme výsledky analýzy obou smolných knih podle výše zmíněných kritérií. Oddělujeme podkapitoly o diftongizaci v kmenech slov a v koncovkách. Podkapitulu o diftongizaci $y > ej$ v kmeni slov dále rozdělujeme na části o diftongizaci v nepropriální slovní zásobě, v níž vydělujeme zvláště diftongizaci v prefixu *vy-*, a o diftongizaci u proprií. V kapitole zabývající se diftongizací v koncovce *propria* od *neproprií* neoddělujeme, protože koncovky jejich skloňování (např. *Suchánkovejm synem*) se od adjektivních koncovek (např. *zmučenejm synem*) neliší. Celkové zastoupení diftongizovaných podob zaznamenáváme do tabulek, jejichž strukturu částečně přebíráme z J. Poráka (1983). Na rozdíl od Poráka vydělujeme do oddělených tabulek zastoupení diftongizovaného *ej* v koncovkách a ve slovese *býti*. Takto zpracovaná data nám umožňují srovnání s výše zmíněnými pracemi a s prací J. Filipové (2020), jež se zabývala diftongizací $y > ej$ ve smolných knihách moravských.

5.4.1. Celkové zastoupení diftongizovaných variant

Při zhodnocení celkového zastoupení diftongizovaných variant lze pozorovat jejich nadpoloviční převahu u obou zkoumaných pardubických smolných knih. V první smolné knize je jejich zastoupení vyvážené jak v nevýslechových, tak ve výslechových pasážích. Ve třetí smolné knize však pozorujeme poměrně výraznou redukci výskytu diftongizace v nevýslechových pasážích a výraznější pronikání diftongizované střednice do pasáží výslechových, viz Tab. 1. Výsledky zaokrouhlujeme na celá procenta.

	celkem			nevýslechové pasáže			výslechové pasáže		
	počet tokenů	varianty s <i>ej</i>		počet tokenů	varianty s <i>ej</i>		počet tokenů	varianty s <i>ej</i>	
		počet tokenů	%		počet tokenů	%		počet tokenů	%
SmolPard1	2047	1231	60 %	200	116	58 %	1847	1115	60 %
SmolPard3	2600	1403	54 %	1312	495	38 %	1288	908	70 %

Tab. 1.²⁵ Diftongizace $y > ej$ v pardubických smolných knihách dle distribuce tokenů

²⁴ Zkreslení, které může nastat nepoměrným či příliš nízkým počtem tokenů a jehož jsme si vědomi, se snažíme odstranit také podrobným komentářem.

²⁵ Vysvětlivky: SmolPard1 = první pardubická smolná kniha; SmolPard3 = třetí pardubická smolná kniha (takto i dále v práci).

Pomocí χ^2 -testu jsme ověřovali, jestli jsou tyto rozdíly statisticky signifikantní. Použili jsme on-line kalkulačku na adrese <http://www.socscistatistics.com>.²⁶ Pokud bychom soubory SmolPard1 a SmolPard3 považovali za vnitřně homogenní, pak na hladině významnosti 0,05 je hodnota $p = 0,00025$, tj. $p < 0,01$. Výsledek je tedy s 95 % pravděpodobností statisticky významný a *ej* ve SmolPard1 je uplatňováno častěji než ve SmolPard3. Zároveň je však nutno mít na paměti, že data SmolPard1 a SmolPard3 nejsou vnitřně homogenní a mohou zde působit faktory jako vázanost *ej* na určité hyperlemma, slovní druh apod. Pokud jde o celkový výskyt *ej* ve výsledkových pasážích mezi SmolPard1 a SmolPard2, i zde se se rozdíly ukazují na hladině významnosti 0,05 jako statisticky signifikantní ($p < 0,01$). Stejně je tomu i v případě porovnání výskytu *ej* ve výsledkových pasážích ($p < 0,01$). I zde je však nutno upozornit na vnitřní nehomogenitu obou souborů a na možnost vlivu dalších proměnných.

V podkapitolách se diftongizaci $y > ej$ v pardubických smolných knihách věnujeme podrobněji. Vždy nejprve okomentujeme výsledky kvantitativního výzkumu a poté se budeme věnovat jednotlivým příkladům a detailnímu popisu.

5.4.2. Diftongizace $y > ej$ v kmeni slov

5.4.2.1. Diftongizace $y > ej$ u nepropriální slovní zásoby

Zastoupení diftongizace budeme sledovat nejprve v celkovém přehledu, poté samostatně v nevýsledkových a výsledkových pasážích. Ve SmolPard3 zařazujeme hyperlemma *dotýkati*, jež má vyrovnaný poměr obou variant, do sloupce *ej/y* (Tab. 2) ve shodě s postupem Porákovým (1983, s. 134).

	celkem hyperlemmat	<i>ej</i>	<i>ej/y</i>	<i>y/ej</i>	<i>y</i>	<i>ej (< i)</i> ²⁷
SmolPard1	23	57 %	30 %	–	13 %	+
SmolPard3	27	63 %	22 %	4 %	11 %	+

Tab. 2. Diftongizace $y > ej$ v kmenech neproprií dle distribuce hyperlemmat

	celkem tokenů	<i>ej</i>		<i>y</i>		<i>ej (< i)</i>
		počet tokenů	%	počet tokenů	%	
SmolPard1	126	97	77 %	29	23 %	+
SmolPard3	299	239	80 %	60	20 %	+

Tab. 3. Diftongizace $y > ej$ v kmenech neproprií dle distribuce tokenů

Tento celkový pohled je však nutno doplnit detailnějším komentářem, neboť jsou jisté rozdíly jak mezi výsledkovými a nevýsledkovými pasážemi, tak mezi sledovanými knihami. Z tabulky

²⁶ *Statistics Calculators*, dostupné online: <https://www.socscistatistics.com/> (citován stav ze dne 1. 8. 2020).

²⁷ Vysvětlivky: symbol + znamená, že je doložen výskyt diftongizace původního $i > ej$ (takto i dále v tabulkách).

2 je patrná převaha hyperlemmat výhradně s *ej* v obou zkoumaných knihách. Převahu diftongizovaných podob potvrzují i údaje vypočtené z tokenů (Tab. 3). Nyní popíšeme podrobněji stav postupně v první a pak ve třetí knize.

Ve SmolPard1 se výhradně v diftongizované variantě vyskytují tato hyperlemmata:²⁸ *měchejř*; *mochejr* (*mochejr*, *muchejr*); *pokrejevati*; *shejbati se*; *smejkati*; *stejskati se*; *strejc* (*strejc*, *strejček*); *rejti* (*rejevati*, *rejč*); *rejzý* (*rejzý*,²⁹ *zrejza*); *tejden*; *vejš* (*vejš*, *vejše*). V nevýslechových pasážích se vyskytují pouze slova *smýkati* (7 tokenů), *týden* (1 token) a *výš* (1 token).

Hyperlemmata s kolísajícím *y/ej* jsou v první knize: *dotejkati* i *dotýkati*; *mejti* (*umejevati*, *mejdlo*) i *umývati* (*umývati*, *umyvadlo*); *mlejn* (*mlejn*, *mlejtec*, *mlejnice*) i *mlýn*; *outerej* i *outerý*; *sejr* i *sýr*. Nejvýrazněji převažuje varianta *mlejn* nad variantou *mlýn* (25 : 9), slovo *mlýn* se vyskytuje pouze ve výslechových pasážích. Poměr u variant *outerej* a *outerý* je 10 : 4 (v nevýslechových pasážích 9 : 3, ve výslechových pasážích 1 : 1), u *dotejkati* a *dotýkati* 7 : 3 (v nevýslechových pasážích 5 : 1, ve výslechových pasážích 2 : 2), u *sejr* a *sýr* 10 : 8, a u *mejti* a *umývati* 3 : 2, slova *sýr* a *mýt* se opět vyskytují pouze ve výslechových pasážích.

Hyperlemmatem výhradně s *y* je *slýchati*. Vyskytuje se pouze ve výslechových pasážích.

Co se týče SmolPard3, hyperlemmata výhradně v podobě s *ej* jsou *bejk* (*bejk*, *bejkovec*); *hejbati* (*hejbati*, *schejbati se*); *kejdy*; *mejliti se*; *mlejn*; *muchejr*; *narejpati*; *sejr*; *slejchati* (*slejchati*, *doslejchati*); *smejkati*; *smejšleti* (*smejšleti*, *domejšleti*, *obmejšleti*); *stejskati*; *strejc*; *tanejstra*³⁰; *tejden*; *zasejpati*. V nevýslechových pasážích se vyskytují pouze slova *smýšleti* (2 tokeny) a *týden* (1 token).

Hyperlemmata kolísající mezi variantou s *y* a variantou s *ej* jsou ve třetí knize: *dotejkati* i *dotýkati*; *mejvati* (*mejvati*, *omejevati*, *obmejvati*, *umejevati*) i *vymýti*; *outerej* i *outerý*; *vejš* (*vejš*, *vejše*, *povejšení*) i *výše*. Nejvíce převažuje varianta *vejš/vejše* nad variantou *výše* (12 : 1; v nevýslechových pasážích 11 : 1, ve výslechových pasážích 1 : 0). Varianty *outerej* a *outerý* se ve 3. smolné knize vyskytují v poměru 46 : 22 (v nevýslechových pasážích 44 : 21, ve výslechových pasážích 2 : 1), varianty *mejvati* a *vymýti* jsou v poměru 5 : 1 (pouze

²⁸ Absolutní počty tokenů jsou u všech hyperlemmat uvedeny v Příloze 3.

²⁹ Lemmatizujeme jako tvrdé adjektivum.

³⁰ Předpokládáme původní variantní podobu s *y* (původ slova *tanistra* z maďarského *tanyisztra* uvádí V. Machek /2010/), avšak není jisté, že jde skutečně o výsledek diftongizace. Varianty *tanejstra/tanystra* uvádí Jungmannův slovník (1990d); lemma *tanystra* uvádí *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*.

ve výsledkových pasážích). Jen u variant *dotejkati* a *dotýkati* je poměr vyrovnaný (32 : 32; v nevýsledkových pasážích 20 : 24, ve výsledkových pasážích 12 : 8).

Hyperlemmata výhradně s *y* jsou ve třetí knize: *kýta*, *kryti* (*přikryti*, *ukrývati*). V nevýsledkových pasážích se vyskytuje pouze slovo *kryti*, a to ve 2 dokladech.

Porovnáme-li SmolPard1 a SmolPard3, zjišťujeme mírně vyšší procentuální zastoupení tokenů s *ej* v kmenech slov u neproprií ve třetí knize (SmolPard1 77 %, SmolPard3 80 %). Tento rozdíl se však, aplikujeme-li na oba soubory χ^2 -test, nejeví na hladině významnosti 0,05 jako statisticky signifikantní ($p = 0,50$). Dále lze konstatovat o vybraných hyperlemmatech: U hyperlemmat běžné slovní zásoby *mlýn* a *sýr* dochází v zápisech k postupnému vymizení původních variant se střidnicí *y*. Hyperlemma *slýchati* se v první knize vyskytuje pouze ve starší variantě (4 doklady), ve třetí smolné knize ho však lze najít už pouze ve formě diftongizované (15 dokladů). Zaznamenali jsme dále dvě hyperlemmata, u nichž se zachovává kolísání mezi oběma variantami. U hyperlemmatu *myti* se nepatrně mění počty tokenů se střidnicí *ej* ku tokenům se střidnicí *y* z 3 : 2 na 5 : 1, převaha střidnice *ej* se tedy zachovává. U slovesa *dotýkati* se naopak zvyšuje počet nediftongizovaných forem a poměr se vyrovnává ze 7 : 3 na 32 : 32. Hyperlemmata vyskytující se v obou knihách pouze ve variantě s *ej* jsou *hejbati se*, *mochejr*, *smejkati*, *stejskati*, *strejc* a *tejden*.

V pardubických smolných knihách se objevují i případy diftongizace původního *i* > *ej*.³¹ Tento proces se však projevuje pouze u malého počtu slov, výhradně se vyskytujících ve výsledkových pasážích. Těmito slovy jsou: *procítiti* – doložen je 1 případ v první smolné knize a 1 případ ve třetí smolné knize; *vozik/vozívati* – v první smolné knize jsme zachytili 3 výskyty, a to v podobě *vozejk*, ve třetí smolné knize lze najít pouze 1 doklad slova *vozívati* ve formě s *i*; *úlin*³² – vyskytuje se jednou v první smolné knize ve výsledkové pasáži.

Nyní představíme podrobnější pohled na nevýsledkové pasáže a poté na pasáže výsledkové. Pokud jde o nevýsledkové pasáže, běžně se vyskytují slova pouze ve variantě s *ej* nebo při kolísání s převahou *ej* nad *y*. Lze však pozorovat redukci dokladů pro slova výhradně s *ej* ve třetí smolné knize, v níž narůstá počet dokladů slov s kolísáním, u nichž převažuje starší

³¹ Slovem „původní“ zde míníme stav bezprostředně předcházející ztvrdnutí *i* > *y*.

³² Srov. *úl* ze stč. *úli* (podlouhlá dutina, trubice), k čemuž dále *ulice* (Rejzek, 2012, s. 690). Doklad se v pardubických smolných knihách vyskytuje ve spojení *stál jsem v úlejni* (snad *úlin* jako prostor se včelími úly, z kontextu je také možná varianta *úlejna*).

podoba s *y*. Lze tedy pozorovat zmenšení dominance diftongizovaných variant mezi první a třetí smolnou knihou. Údaje jsou obsaženy v Tab. 4 a Tab. 5:

	celkem hyperlemmat	<i>ej</i>	<i>ej/y</i>	<i>y/ej</i>	<i>y</i>	<i>ej (< i)</i>
SmolPard1	5	60 %	40 %	-	-	-
SmolPard3	6	33 %	33 %	17 %	17 %	-

Tab. 4. Diftongizace *y > ej* v kmenech nepropří v nevýslechových pasážích dle distribuce hyperlemmat

	celkem tokenů	<i>ej</i>		<i>y</i>		<i>ej (< i)</i>
		počet tokenů	%	počet tokenů	%	
SmolPard1	27	27	85 %	4	15 %	-
SmolPard3	126	78	62 %	48	38 %	-

Tab. 5. Diftongizace *y > ej* v kmenech nepropří v nevýslechových pasážích dle distribuce tokenů

Rozdíly v uplatnění *y/ej* mezi SmolPard1 a SmolPard3 se v nevýslechových pasážích při použití χ^2 -testu ukazují na hladině 0,05 jako statisticky významné ($p < 0,01$), tzn. počet podob s *y* významně narůstá ve SmolPard3.

Ve výslechových pasážích se vyskytuje velmi nízký počet hyperlemmat (i tokenů), jež mají výhradně starší střídnicí *y*, diftongizovaná podoba má všeobecně dominantní postavení (viz Tab. 6 a Tab. 7). U třetí knihy zaznamenáváme ještě výraznější uplatnění diftongizace, dominantní postavení zaujímají slova výhradně s *ej* a u slov kolísajících vždy převažuje varianta diftongizovaná. Oproti první knize též dochází k mírnému poklesu procentuálního zastoupení hyperlemmat výhradně se starší střídnicí (Tab. 6):

	celkem hyperlemmat	<i>ej</i>	<i>ej/y</i>	<i>y/ej</i>	<i>y</i>	<i>ej (< i)</i>
SmolPard1	18	55 %	28 %	-	17 %	+
SmolPard3	21	71 %	19 %	-	10 %	+

Tab. 6. Diftongizace *y > ej* v kmenech nepropří ve výslechových pasážích dle distribuce hyperlemmat

	celkem tokenů	<i>ej</i>		<i>y</i>		<i>ej (< i)</i>
		počet tokenů	%	počet tokenů	%	
SmolPard1	99	74	75 %	25	25 %	+
SmolPard3	173	161	93 %	12	7 %	+

Tab. 7. Diftongizace *y > ej* v kmenech nepropří ve výslechových pasážích dle distribuce tokenů

Rozdíly v uplatnění *y/ej* mezi SmolPard1 a SmolPard3 se ve výslechových pasážích při použití χ^2 -testu ukazují na hladině 0,05 jako statisticky významné ($p < 0,01$), tzn. dochází k významnému nárůstu tokenů s *ej* ve třetí knize.

Celkově lze shrnout, že v obou smolných knihách se slova výhradně s *y* vyskytují v nízké míře, a to jak ve výslechových, tak i nevýslechových pasážích, ve výslechových pasážích je výskyt hyperlemmat výhradně s *y* ještě nižší. U nevýslechových pasáží pozorujeme tendenci redukovat *ej* v kmenech v časovém vývoji od první ke třetí smolné knize. U výslechových pasáží lze zaznamenat tendenci opačnou, v pozdější době proniká *ej* do kmenů slov ve znatelně větší míře. Oba tyto výsledky se při předpokladu vnitřní homogenity souborů ukazují jako statisticky signifikantní.

Dále představíme stav u hyperlemmatu *býti* (viz Tab. 8 níže).

Vývoj pronikání *ej* do kmene slovesa *býti* koreluje s vývojem pronikání *ej* do kmenů neproprií pouze částečně v případě nevýslechových pasáží, v nichž se v případě první smolné knihy vyskytuje ve vysoké míře a počet variant *ej* ve třetí smolné knize markantně klesá. Tento pokles je v případě slovesa *býti* ještě výraznější než u neproprií obecně a při použití χ^2 -testu se ukazuje na hladině 0,05 jako statisticky významný ($p < 0,01$).

Ve výslechových pasážích v SmolPard1 jasně dominuje varianta *bejti/bejvati* a její dominance se ve SmolPard3 mírně snižuje, stále je však počet dokladů pro diftongizovanou variantu nadpoloviční. Tento vývoj je opačný ve srovnání s vývojem diftongizace *y > ej* v kmenech neproprií ve výslechových pasážích. Při použití χ^2 -testu se ukazuje na hladině 0,05 pokles dokladů s *ej* ve výslechových pasážích SmolPard3 jako statisticky významný ($p < 0,01$).

	celkem tokenů	nevýslechové pasáže			výslechové pasáže		
		počet tokenů	<i>ej</i> (počet tokenů)	<i>ej</i> %	počet tokenů	<i>ej</i> (počet tokenů)	<i>ej</i> %
SmolPard1	147	12	9	75 %	135	114	84 %
SmolPard3	283	207	28	14 %	76	48	63 %

Tab. 8. Diftongizace *y > ej* u hyperlemmatu *býti* (*býti*, *odbýti*, *bývati*, *dobývati*, *odbývati*, *obývati*, *vydobývati*)

5.4.2.1.1. Diftongizace *y > ej* v předponě *vý-*

Celkově v obou knihách lze pozorovat dominanci varianty *vej-*. V každé z knih se vyskytuje pouze 1 doklad předpony v podobě *vý-*. Ve SmolPard1 se tento doklad nachází ve výslechové pasáži ve slově *výmluva* a ve SmolPard3 je doloženo se starší variantou prefixu slovo *výstraha* (v pasáži nevýslechové). Veškeré zbylé doklady mají předponu *vý-* v podobě s diftongem. V první pardubické smolné knize jsou to slova: *vejložka*; *vejpis*; *vejповěd'*; *vejstraha*; *vejvod*. Ve třetí pardubické smolné knize jsou to slova: *vejložka*; *vejповěd'*; *vejsadni* (*vejsadni*,

vejsadný); *vejstupek*; *vejvod*; *vejstraha*. Souhrnné výsledky představuje následující tabulka (procenta *y*, *y/ej*, *y* jsou vypočtena z hyperlemmat).

	celkem hyperlemmat	celkem tokenů	<i>ej</i>	<i>ej/y</i>	<i>y</i>
SmolPard1	6	9	83 %	–	17 %
SmolPard3	6	61	83 %	17 %	–

Tab. 9. Diftongizace *y* > *ej* v prefixu *vy-*

Distribuci tokenů v nevýslechových a výslechových pasážích uvádíme v Tab. 10 – Tab. 11 (vzhledem k malému počtu rozdílů v některých kategoriích neprovádíme χ^2 -test):

	celkem tokenů	<i>ej</i>		<i>y</i>	
		počet tokenů	%	počet tokenů	%
SmolPard1	3	3	100 %	–	–
SmolPard3	60	59	98 %	1	2 %

Tab. 10. Diftongizace *y* > *ej* v prefixu *vy-* v nevýslechových pasážích dle distribuce tokenů

	celkem tokenů	<i>ej</i>		<i>y</i>	
		počet tokenů	%	počet tokenů	%
SmolPard1	6	5	83 %	1	17 %
SmolPard3	1	1	100 %	–	–

Tab. 11. Diftongizace *y* > *ej* v prefixu *vy-* ve výslechových pasážích dle distribuce tokenů

Při porovnání první a třetí pardubické smolné knihy nelze konstatovat výrazné změny v míře pronikání diftongizace *y* > *ej* do prefixu *vy-* (tokenů z první knihy je ovšem velmi málo). Stav je v první i ve třetí smolné knize v podstatě obdobný, varianty se střídající *y* se téměř nevyskytují. Vysoká četnost tokenů ve třetí knize je dána častým opakováním slov *výstraha*, *výpověď*, *výstupek* a *vývod* v uvozovacích formulích.

5.4.2.2. Diftongizace *y* > *ej* u proprií

Nejprve představíme celkovou distribuci *ej* v kmenech proprií a poté se budeme věnovat odděleně distribuci ve výslechových a nevýslechových pasážích. Zastoupení diftongizace u proprií podle hyperlemmat a tokenů ukazují Tab. 12 a 13:

	celkem hyperlemmat	<i>ej</i>	<i>ej/y</i>	<i>y/ej</i>	<i>y</i>	<i>ej (< i)</i>
SmolPard1	30	50 %	13 %	3 %	34 %	+
SmolPard3	19	58 %	10 %	–	32 %	+

Tab. 12. Diftongizace *y* > *ej* v kmenech proprií dle distribuce hyperlemmat

	celkem tokenů	ej		ý		ej (< i)
		počet tokenů	%	počet tokenů	%	
SmolPard1	162	138	85 %	25	15 %	+
SmolPard3	208	167	80 %	41	20 %	+

Tab. 13. Diftongizace $y > ej$ v kmenech proprií dle distribuce tokenů

Celkově lze konstatovat, že diftongizace pronikala do hyperlemmat proprií zhruba ve stejné míře jako u neproprií. Rozdíly v zastoupení y/ej v kmenech proprií mezi SmolPard1 a SmolPard3 se při použití χ^2 -testu neukazují na hladině 0,05 jako statisticky významné ($p = 0,27$). Pokud jde o procentuální zastoupení tokenů s ej , konstatujeme sice mírně výraznější pronikání podob s ej než ve kmeni nepropriální slovní zásoby, avšak tento rozdíl se neukazuje jako statisticky signifikantní (při použití χ^2 -testu se ukazuje na hladině 0,05 je $p = 0,23$).

Nyní představíme výčtem jednotlivá hyperlemmata proprií vyskytující se ve smolných knihách výhradně v diftongizované variantě. V první smolné knize to jsou: *Bejk* (*Bejček, Bejkovice*); *Bejště* (*Bejště, Bejšt'ský, bejšt'ský*); *Kornejšek*; *Matejsek*; *Mejto* (*Mejto, Mejtský, mejtský*); *Pitejsek*; *Sanejtrník*; *sejkora* (*Sejkora, Sejkorky*); *Sejptavý*; *Skrejšov*; *Strejček*; *Vejnos*; *Vejr*. V nevýslechových pasážích se vyskytuje pouze jeden doklad hyperlemmata *Bejště*. Ve třetí smolné knize jsou výhradně s ej tato hyperlemmata proprií: *Bejště* (*Bejště, Bejšt'ský, bejšt'ský*); *Brandejs* (*Brandejský, brandejský*); *Mejto* (*Mejto, Mejtský, mejtský*); *Mlejnek*; *Nasejt*; *Příbejšov*; *Stejskal*; *Vejrov* (*Vejrov, Vejrovský*). V nevýslechových pasážích máme doložena místní jména *Bejště* (17 tokenů) a *Brandejs* (21 tokenů) a dále osobní jména *Mlejnek* (26 tokenů) a *Stejskal* (3 tokeny). Ve výslechových pasážích se vyskytují následující doklady proprií: *Bejště* (17 tokenů), *Brandejs* (1 token), *Mejto* (36 tokenů), *Nasejt* (1 token), *Příbejšov* (1 token), *Stejskal* (1 token), *Vejrov* (3 tokeny).

Pokud jde o propriální hyperlemmata kolísající mezi variantou s y a variantou s ej , jsou to v první smolné knize následující: *Brandejs* (*Brandejs, Brandejský, brandejský*) i *Brandýs*; *Mlejnek* i *Mlýnek*; *Tejn* (*Tejn, Tejnek, Tejnec, Tejnice, Tejnecký, tejnecký*) i *Týniště* (*Týniště, Týništ'ko*). Nejvýrazněji převažuje varianta *Tejn* nad variantou *Týn*, resp. *Týniště* (36 : 6; v nevýslechových pasážích 5 : 2, ve výslechových pasážích 31 : 4). Poměr u variant *Brandejs* a *Brandýs* je 6 : 1 (proprium *Brandýs* se vyskytuje pouze ve výslechových pasážích) a u variant *Mlejnek* a *Mlýnek* 5 : 6 (v nevýslechové části se vyskytuje pouze jeden doklad hyperlemmata *Mlýnek*). Ve třetí smolné knize jsou s kolísáním y/ej doložena propria *Tejn* (*Tejn, Tejnek, Tejnec, Tejnice, Tejnecký, tejnecký*) vedle *Týništ'ko*. Varianta *Týništ'ko* se vyskytuje pouze jednou, a to v nevýslechové pasáži. V nevýslechových pasážích má hyperlemma *Tejn* 25 dokladů a ve výsleších se vyskytuje jedenáctkrát.

Zbývá komentovat hyperlemmata proprií doložená ve zkoumaných pardubických smolných knihách výhradně s *y*. V první smolné knize to jsou: *Andrýs*; *Bitýška*; *Foltýn*; *Fryza*; *Hýba*; *Chýše*; *Kodýdek*; *Kýha*; *Kýhozle*. Hyperlemma *Kýha* má 1 doklad v nevýslechové části a ve výslechové části 2 doklady. Osobní jméno *Kýhozle* se vyskytuje pouze jednou v nevýslechové části. Další propria výhradně s *y* máme v první smolné knize doložena pouze ve výslechových pasážích vždy jedním dokladem s výjimkou místního jména *Bitýška*, jež se v první smolné knize vyskytuje celkem dvakrát. Propria výhradně s *y* jsou ve třetí smolné knize: *Celestýn*; *Jeronym*; *Kristýn*; *Týma*. Nejvíce dokladů máme pro osobní jméno *Jeronym*, jenž má ve třetí smolné knize 34 dokladů (z toho pouze 1 ve výslechové pasáži). V nevýslechových pasážích mají osobní jména *Celestýn*, *Kristýn* a *Týma* vždy 1 doklad, proprium *Týma* má dále 3 doklady ve výslechových pasážích.

Porovnávat vývoj mezi první a třetí pardubickou knihou lze pouze u místních názvů, jména osob jsou (z povahy daného pramene) v každé z knih rozdílná. U místních jmen celkově zaznamenáváme v obou knihách většinovou převahu diftongizovaných forem. U jmen *Býšť/Bejště* a *Mýto/Mejto* nemáme žádný doklad starší varianty, a to ani v jedné z pardubických smolných knih. U jména *Brandýs/Brandejs* dokládáme pouze jeden výskyt varianty s *y* v první smolné knize, ve třetí smolné knize je výskyt tohoto místního názvu vyšší, avšak pouze v diftongizované podobě. Nejvíce dokladů nediftongizované podoby máme u názvu města *Týn* (resp. *Hrochův Týnec*) a jejich počet se ve třetí knize redukuje (z 6 na 1 token). Dokladů varianty *Tejn* zůstává v obou knihách 36.

V pardubických smolných knihách se objevuje i několik propriálních dokladů diftongizace původního *i > ej*, z nichž se pouze jeden vyskytuje v nevýslechové pasáži (osobní jméno *Mejra*),³³ a to ve třetí smolné knize. Tento doklad je navíc specifický tím, že *ej* se tu nachází po *m*. Ve výslechových pasážích jsou to pak následující doklady: *Holejč*³⁴ (1 token); *Velejnice*³⁵ (4 tokeny) v první smolné knize; *Cejp(a)*³⁶ (2 tokeny); *Hasejka*³⁷ (1 token), *Holejšovice*³⁸ (1 token); *Voblejzlý* (1 token); *Lejska* (1 token) ve třetí smolné knize.

³³ Jméno je odvozeno od slovanského *mír*, viz Knappová, 2015, s. 236.

³⁴ Předpokládáme obec *Holice* na Pardubicku.

³⁵ Předpokládáme obec *Veliny* na Pardubicku; další možná varianta *Vieliny*, viz Profous, 1957, s. 495.

³⁶ Za původní považujeme osobní jméno *Cíp(a)/Číp(a)*, viz Moldanová, 2015, s. 40.

³⁷ Za východisko považujeme osobní jméno *Hasík*, viz Moldanová, 2015, s. 60.

³⁸ Může jít o obec *Holice* na Pardubicku nebo o *Holešovice*, dnes čtvrť v Praze (od jména *Holíš*, viz Lutterer et al., 1982, s. 107–108). Obojí má původní *i/i*, proto zařazujeme.

Představíme ještě srovnání nevýslechových a výslechových pasáží u propriální slovní zásoby v první, resp. třetí pardubické smolné knize. V první smolné knize lze v nevýslechových pasážích pozorovat vyváženost plně diftongizovaných hyperlemmat, nediftongizovaných hyperlemmat a hyperlemmat kolísajících mezi oběma formami (nejvíce dokladů však máme pro hyperlemmata kolísající s převahou diftongizované střídnice). Ve třetí pardubické smolné knize narůstá počet hyperlemmat plně diftongizovaných a zcela bez diftongizace, poměr obou skupin však zůstává nadále vyvážený (statisticky se při použití Fisherova testu ukazuje na hladině významnosti 0,05 jako statisticky nevýznamný).³⁹ Výsledky představuje Tab. 14. a 15 (ve SmolPard3 zaokrouhlujeme v Tab. 14 hodnotu 44,5 % jednou nahoru a jednou dolů; ve SmolPard1 zařazujeme hyperlemma *Mlýnek*, jež má vyrovnaný poměr obou variant, do sloupce *ej/ý*):

	Celkem hyperlemmat	<i>ej</i>	<i>ej/ý</i>	<i>ý/ej</i>	<i>ý</i>	<i>ej (< i)</i>
SmolPard1	6	33 %	17 %	17 %	33 %	–
SmolPard3	9	45 %	11 %	-	44 %	+

Tab. 14. Diftongizace $y > ej$ v kmenech proprií v nevýslechových pasážích dle distribuce hyperlemmat

	Celkem tokenů	<i>ej</i>		<i>ý</i>		<i>ej (< i)</i>
		Počet tokenů	%	Počet tokenů	%	
SmolPard1	16	11	69 %	5	31 %	–
SmolPard3	129	92	71 %	37	29 %	+

Tab. 15. Diftongizace $y > ej$ v kmenech proprií v výslechových pasážích dle distribuce tokenů

U propriální zásoby vyskytující se ve výslechových pasážích (viz Tab. 16 a 17 níže) lze pozorovat zjevnou převahu diftongizovaných forem (tento stav dokládá rozložení hyperlemmat i tokenů). Pokud proprium kolísá mezi formami *s ý* a *s ej*, vždy je diftongizovaná varianta četnější. Dominance diftongizovaných střidnic se stejně jako u nepropriální zásoby ve třetí smolné knize zvětšuje, jak ukazuje Tab. 16 a 17, avšak při použití Fisherova testu se toto zvýšení na hladině významnosti 0,05 ukazuje jako statisticky nevýznamné ($p = 0,07$):

	Celkem hyperlemmat	<i>ej</i>	<i>ej/ý</i>	<i>ý/ej</i>	<i>ý</i>	<i>ej (< i)</i>
SmolPard1	24	54 %	13 %	-	33 %	+
SmolPard3	10	70 %	10 %	-	20 %	+

Tab. 16. Diftongizace $y > ej$ v kmenech proprií ve výslechových pasážích dle distribuce hyperlemmat

	Celkem tokenů	<i>ej</i>		<i>ý</i>		<i>ej (< i)</i>
		Počet tokenů	%	Počet tokenů	%	
SmolPard1	146	127	86 %	20	14 %	+
SmolPard3	79	75	95 %	4	5 %	+

Tab. 17. Diftongizace $y > ej$ v kmenech proprií ve výslechových pasážích dle distribuce tokenů

³⁹ Fisherův test jsme počítali pomocí on-line kalkulačky na adrese <http://www.socscistatistics.com>.

5.4.2.3. Shrnutí

V této části shrneme výsledky výzkumu diftongizace $y > ej$ v kmenech slov v první a třetí pardubické smolné knize.

Pro pasáže nevýslechové, reflektující dobový administrativní jazyk, lze konstatovat: 1) u nepropriální zásoby nastává statisticky významná redukce variant s ej u třetí smolné knihy oproti první, v níž jsou varianty s ej dominantní; 2) u propriální slovní zásoby nastává u konkrétních hyperlemmat ustálení jedné či druhé varianty, rozdíly mezi knihami nejsou statisticky významné. V celkovém vyhodnocení je poměr hyperlemmat s y a hyperlemmat s ej vyvážený na rozdíl od první knihy, v níž jsou hyperlemmata s kolísáním mezi oběma variantami běžnější.

Pro pasáže výslechové, jež mají do jisté míry reflektovat dobovou mluvenou češtinu, lze konstatovat: 1) u nepropriální slovní zásoby převažují varianty s ej a jejich dominance se ve třetí smolné knize ještě statisticky významně prohlubuje; 2) u propriální slovní zásoby panuje situace obdobná jako ve SmolPard1, rozdíly jsou statisticky nevýznamné.

Po vzoru Poráka a Šimečkové zhodnotíme doklady s y/ej také z hlediska sémantického. U výrazů z běžného života vyskytujících se ve většině ve výslechových pasážích zjevně převažuje diftong ej . U výrazů kolísajících se větší množství dokladů s y vyskytuje pouze pro hyperlemmata *sýr*, *mlýn* a sloveso *dotýkati*, jež se převážně vyskytují v první smolné knize. Ve třetí smolné knize i u těchto hyperlemmat počet původních variant klesá.

Pro výrazy z běžného života v nevýslechových pasážích platí větší vyrovnanost obou variant. Jde především o výraz *outerý* a sloveso *dotýkati*. Převaha diftongizovaných variant však zůstává (jen u slovesa *dotýkati* máme ve třetí smolné knize více dokladů pro variantu s y), výrazněji se projevuje v první smolné knize. V nevýslechových pasážích též zaznamenáváme naprostou většinu dokladů diftongizace v prefixu *vý-* u výrazů spadajících do administrativně-právní oblasti. Jde o hyperlemmata *výložka*, *výpis*, *výstraha*, *výstupek*, *vývod* a adjektivum *výsadní/ný*, v nichž se téměř výhradně za y vyskytuje diftong ej .

Výčty slov, u nichž převažuje diftong ej , dobře korespondují s výčtem Porákovým, až na sloveso *býti* a jeho deriváty, u nichž Porák konstatuje nižší míru pronikání diftongu ej . V našem materiálu se projevuje nízká míra diftongizace $y > ej$ u slovesa *býti* v nevýslechových i výslechových pasážích ve třetí smolné knize. Tento stav koreluje s celkovou redukcí

diftongizovaných střídnic v nevýslechových pasážích ve třetí smolné knize. V ostatních zkoumaných oblastech je vždy zastoupení diftongizovaných variant vyšší než 60 %.

Jak už jsme zmínili výše, podle Poráka propria „vstupovala do spisovného úzu v té podobě, v jaké žila v místním prostředí“.⁴⁰ Ve smolných knihách se vyskytují toponyma *Bejkovice, Byšt', Bitýška, Chýše, Mýto, Skryšov, Brandýs, Sejkorky, Týn, Výrov*, u nichž v naprosté většině převládají varianty s *ej*.⁴¹ Pro osobní jména máme nemalý počet příkladů s *y*, ale nelze říci, že by tato podoba výrazným způsobem převládala. Osobní jména s *y* jsou *Andrýs, Celestýn, Foltýn, Frýza, Hýba, Jeroným, Kodýdek, Kristýn, Kýha, Kýhozle, Týma* a osobní jména s *ej* jsou *Bejček, Kornejšek, Matejsek, Pitejsek, Sanejtrník, Sejkora, Sejptavý, Skrejšov, Strejček, Vejnós, Vejr, Nasejt, Stejskal*. Pouze u jednoho osobního jména se setkáváme s kolísáním, a to je jméno *Mlýnek*, u něž je poměr variant s *ej* oproti variantám s *y* v první smolné knize 5:6 a ve třetí smolné knize pro něj máme 26 výhradně diftongizovaných dokladů.

5.4.3. Diftongizace *y > ej* v koncovkách

Do koncovek proniká diftong *ej* ve zkoumaných smolných knihách ve značné míře. V obou smolných knihách se pohybuje míra diftongizace okolo 50 %, v první smolné knize je poměr vychýlen mírně ve prospěch diftongizované varianty a ve třetí smolné knize panuje mírné vychýlení opačným směrem (viz Tab. 18). Tento rozdíl se při použití χ^2 -testu ukazuje na hladině 0,05 jako statisticky významný ($p < 0,01$), tzn. ve SmolPard3 statisticky významně klesá počet diftongizovaných koncovek (za předpokladu homogenity souborů).

	celkem			nevýslechové pasáže			výslechové pasáže		
	počet tokenů	varianty s <i>ej</i>		počet tokenů	varianty s <i>ej</i>		počet tokenů	varianty s <i>ej</i>	
		počet tokenů	%		počet tokenů	%		počet tokenů	%
SmolPard1	1594	869	55 %	143	72	50 %	1451	797	55 %
SmolPard3	1762	878	50 %	777	227	29 %	985	651	66 %

Tab. 18. Celková míra diftongizace v koncovkách v pardubických smolných knihách

Pokud se zaměříme podrobněji na pasáže nevýslechové odděleně od pasáží výslechových, můžeme pozorovat vyrovnaný poměr podob s *y* a *ej* u obou pouze v první smolné knize. Ve třetí smolné knize se v nevýslechových pasážích poměr oproti starší knize výrazně vychyluje směrem k variantám s *y* a v pasážích výslechových je naopak výrazněji vychýlen vůči variantám diftongizovaným. Rozdíly mezi SmolPard1 a SmolPard3 v zastoupení *ej*

⁴⁰ Porák, 1983, s. 141.

⁴¹ Varianty s *y* máme pouze pro jméno *Týn* (7 tokenů), *Brandýs* (1 token), *Bitýška* (2 tokeny) a *Chýše* (1 token). Pro poslední dvě slova nemáme doloženu žádnou variantu s *ej*.

v koncovkách v nevýslechových pasážích se při použití χ^2 -testu ukazují na hladině 0,05 jako statisticky významné ($p < 0,01$). Totéž platí pro rozdíly mezi SmolPard1 a SmolPard3 ve výslechových pasážích ($p < 0,01$). V nevýslechových pasážích tedy statisticky významně klesá ve SmolPard3 zastoupení *ej* v koncovkách, ve výslechových naopak stoupá.

Prozkoumali jsme dále možné ovlivnění diftongizace v sufixech slovnědruhovou platností výrazů.⁴²

U adjektiv typu *mladý* zaznamenáváme celkově mírnou převahu staršího *y* nad novějším *ej*. Rozdíly mezi SmolPard1 a SmolPard3v celkových počtech *ej/y* v koncovkách adjektiv se neukázaly při použití χ^2 -testu na hladině 0,05 jako statisticky významné ($p = 0,06$). Výsledky podrobnějšího zkoumání koncovek adjektiv tvrdé deklinace v obou zkoumaných knihách odděleně jsou paralelní s celkovým vývojem výskytu diftongu *ej* v koncovkách. V první knize mírně převažují varianty se starším *y* jak v pasážích nevýslechových, tak v pasážích výslechových. Ve třetí smolné knize se poměr v nevýslechových pasážích vychyluje prudce směrem ke starší variantě a v pasážích výslechů se vychyluje opačným směrem. Oba tyto výsledky ve SmolPard3 ve srovnání se SmolPard1 se při použití χ^2 -testu na hladině významnosti 0,05 ukazují jako statisticky významné ($p < 0,01$ pro nevýslechové pasáže a $p < 0,01$ pro výslechové pasáže). Zatímco tedy v úředním jazyce tohoto období byla v dané knize výrazněji preferována varianta s *y*, ve výslechových pasážích písaři zapisovali hojněji než dříve *ej*. Tato skutečnost zřejmě nasvědčuje tomu, že ve třetí knize se výslechové zápisy v tomto aspektu výrazněji přibližují skutečně mluvené regionální češtině té doby.

	celkem			nevýslechové pasáže			výslechové pasáže		
	počet tokenů	varianty s <i>ej</i>		počet tokenů	varianty s <i>ej</i>		počet tokenů	varianty s <i>ej</i>	
		počet tokenů	%		počet tokenů	%		počet tokenů	%
SmolPard1	1129	560	50 %	113	49	43 %	1015	511	50 %
SmolPard3	1242	568	46 %	663	189	29 %	579	379	66 %

Tab. 19. Diftongizace *y > ej* v koncovkách adjektiv tvrdé deklinace

Číslovky typu *druhý* se vyskytují téměř výhradně ve výslechových pasážích, pronikání diftongizace *y > ej* v koncovkách číslovek do úředního jazyka tedy nelze z pardubických smolných knih hodnotit. Ve výslechových pasážích můžeme pozorovat relativní převahu diftongizovaných variant v první pardubické smolné knize. Číslovky typu *druhý*

⁴² Roli slovnědruhové příslušnosti zkoumá též M. Šimečková (2016) i J. Filipová (2020).

s diftongizovanou střídnicí *ej* v koncovce se v záznamech výsledků vyskytují v pozdější době ještě ve větší míře.

	celkem			nevýslechové pasáže			výslechové pasáže		
	počet tokenů	varianty s <i>ej</i>		počet tokenů	varianty s <i>ej</i>		počet tokenů	varianty s <i>ej</i>	
		počet tokenů	%		počet tokenů	%		počet tokenů	%
SmolPard1	47	28	60 %	–	–	–	47	28	60 %
SmolPard3	48	32	67 %	2	0	0 %	46	32	70 %

Tab. 20. Diftongizace *y > ej* v koncovkách adjektivních číslovek

U zájmen je u obou zkoumaných knih obecně vychýlen poměr směrem k diftongizovaným variantám. Také u zájmen se projevuje pokles počtu diftongizovaných variant oproti variantám s *y* ve třetí smolné knize v nevýslechových částech (při použití χ^2 -testu se na hladině 0,05 ukazuje jako statisticky významný, $p < 0,01$). Výrazný nárůst diftongizovaných variant ve výslechových pasážích (srov. výše) však u zájmen pozorován není.

	celkem			nevýslechové pasáže			výslechové pasáže		
	počet tokenů	varianty s <i>ej</i>		počet tokenů	varianty s <i>ej</i>		počet tokenů	varianty s <i>ej</i>	
		počet tokenů	%		počet tokenů	%		počet tokenů	%
SmolPard1	419	282	67 %	35	24	69 %	384	258	67 %
SmolPard3	470	278	59 %	107	37	35 %	363	241	66 %

Tab. 21 Diftongizace *y > ej* v koncovkách zájmen složené deklinace

Největší počet diftongizovaných variant zaznamenáváme u zájmena *ten/tento*,⁴³ u něhož jsou v diftongizované podobě všechny doklady, a u zájmena *který* (*který, kterýž, některý*), u něhož počet diftongizovaných variant ve výslechových pasážích znatelně převažuje. V nevýslechových pasážích je poměr diftongizovaných a nediftongizovaných variant daleko vyrovnanější, přestože je mírně vychýlen ve prospěch variant s *ej*. Svou roli též může hrát více než čtyřnásobně větší počet všech výskytů zájmena *který* ve výslechových pasážích. Vzhledem k nízkému počtu dokladů v nevýslechových pasážích jsme zjišťovali statistickou významnost variant s *ej/y* jen ve výslechových pasážích, a to jen mezi typy zastoupenými celkem alespoň 100 doklady: při použití χ^2 -testu se na hladině 0,05 ukazuje jako statisticky významný rozdíl mezi *jaký* a *který* ($p < 0,01$).

Značný počet diftongizovaných variant registrujeme též u přivlastňovacích zájmen *můj, tvůj, svůj*. Nejvíce dokladů má ve smolných knihách zájmeno *svůj*, pro nějž jsme jich 79, z nichž 37 (tedy 47 %) bylo v diftongizovaném tvaru. Pro zájmeno *můj* máme celkově 5 dokladů, z nichž

⁴³ Jde o tvary instrumentálu singuláru *tým*, resp. *tejm/tejmto*; tvar *tým* vznikl analogicky ke tvaru tvrdého adjektivního skloňování *mladým* nebo přejetím tvrdého *t-* z jiných pádů, viz Vážný, 1970, s. 140.

jsou 2 případy s *ej*, a pro zájmeno *tvůj* byly zachyceny doklady pouze 2, z nichž jsou oba v podobě s *y*. Až na 3 doklady jsou všechny součástí výsledkových pasáží.

U dalších zájmen převažují diftongizované podoby už pouze u zájmena *žádný*, a to v nevýsledkových pasážích. Tento výsledek však nepovažujeme za průkazný vzhledem k malému počtu dokladů. U žádného z dalších zájmen již nezaznamenáváme převahu diftongizované varianty. Celkově je počet dokladů pro obě varianty u zájmen *jaký* (*jaký*, *jakýsi*, *jakýkoli*, zahrnujeme sem též *nějaký*, *ňáký*), *žádný* a u zájmen přivlastňovacích relativně vyrovnány s mírnou převahou starší podoby.

V Tab. 22 neuvádíme zájmeno *kdo*, jež se vyskytuje v materiálu pouze ve dvou případech, a to jednou v nevýsledkové pasáži v podobě *kým* a jednou v pasáži výsledku v podobě *kejm*.

	celkem			nevýsledkové pasáže			výsledkové pasáže		
	počet tokenů	varianty s <i>ej</i>		počet tokenů	varianty s <i>ej</i>		počet tokenů	varianty s <i>ej</i>	
		počet tokenů	%		počet tokenů	%		počet tokenů	%
<i>jaký</i>	224	95	42 %	8	1	13 %	216	94	44 %
<i>který</i>	460	331	72 %	85	48	57 %	375	283	76 %
<i>můj/tvůj/ svůj</i>	86	39	45 %	20	3	15 %	66	36	55 %
<i>žádný</i>	49	24	49 %	3	2	67 %	46	22	48 %
<i>takový</i>	25	7	28 %	21	6	29 %	4	1	25 %
<i>ten</i>	22	22	100 %	–	–	–	22	22	100 %

Tab. 22. Diftongizace *y > ej* v koncovkách zájmen

Pro diftongizaci sekundární ztvrdlého *í* v koncovce máme dva doklady instr. sg. slova *palice* ve tvaru *palicej* („Děvčátko uhodil palicej“).

Dalším zkoumaným faktorem byl (ne)výskyt diftongizace v koncovkách konkrétních pádů. Diftongizace je nejčastější v nominativu singuláru maskulin, u něhož diftongizované doklady relativně výrazně převažují. Při použití χ^2 -testu se na hladině 0,05 ukazuje jako statisticky významně častější výskyt *ej* v nominativu sg. maskulin než v ostatních pádech, např. než v akuzativu sg. neživotných maskulin ($p < 0,01$). Naopak nejméně je diftongizací *y > ej* nakloněn genitiv plurálu. U žádného z pádů, v nichž se vyskytuje diftongizovatelné *y*, však nezaznamenáváme absenci střídnicí *ej*, resp. u každého se alespoň ve třetině případů diftongizace projevila v zápise (viz tabulka 20):

	Nsg m. (ý/ej)	Asg m.i. (ý/ej)	Isg m./n. (ým/ejm)	Gpl (ých/ejch)	Dpl (ým/ejm)	Lpl (ých/ejch)	Ipl (ými/ejmi)
počet tokenů celkem	1365	618	513	481	135	112	124
<i>ej</i>	počet tokenů	893	321	228	153	51	43
	%	65 %	52 %	44 %	32 %	38 %	38 %

Tab. 23. Diftongizace *y > ej* v pádových koncovkách

5.4.3.1. Shrnutí

Doklady výskytu *ej* v koncovkách v první a třetí smolné knize nekorrespondují s tendencemi v dobových tiscích, v nichž se dle Poráka i Šimečkové vyskytuje *ej* v koncovkách pouze ojediněle, a to zpravidla na absolutním konci slova a před souhláskou se vyskytují vyloženě vzácně. Pokud jde o rukopisy, dle Porákových dat se vyskytuje *ej* v koncovkách ve dvou rukopisech z let 1622 a 1645–1646, v ostatních rukopisech je míra výskytu diftongizovaných variant nízká, až nulová.

V pardubických smolných knihách lze pozorovat velice hojný výskyt diftongizovaných variant. Ty se nachází ve značné míře jak pasážích, v nichž písaři komentují průběh soudního řízení a lze od nich očekávat snahu o určitou míru stylistické úrovně adekvátní pro právní text, tak v pasážích zaznamenávajících výsledky podezřelých, jež mají co nejpřesněji zaznamenávat, co daná osoba skutečně vypověděla. Vývoj diftongizace v koncovkách v nevýslechových pasážích mezi SmolPard1 a SmolPard3 by mohl svědčit o snaze omezovat *ej* v koncovkách v úředním jazyce. Vývoj v pasážích výslechových, v nichž do koncovek proniká *ej* ve vysoké míře už v první pardubické smolné knize a tento jev se ve třetí smolné knize uplatňuje ještě výrazněji, můžeme interpretovat jako svědectví o stylové diferenciaci a vyšší míře reflektování skutečné podoby mluveného jazyka ve výslechových částech: tendenci redukovat *ej* v koncovkách v nevýslechových pasážích si vysvětlujeme jako projev výraznějšího vnímání stylistické příznakovosti tohoto jevu na konci 16. století a ve století 17., ovlivněného kralickým územ,⁴⁴ naopak výraznější pronikání koncovek s *ej* do pasáží výslechových ve třetí pardubické smolné knize se zdá potvrzovat předpoklad vyššího výskytu diftongizovaného *ej* v sufixech v dobové mluvené češtině.⁴⁵

Od dobového tiskařského úzu se též vzdaluje pronikání *ej* do koncovek se zavřenou slabikou, tvary jako *dobřejm, kterejm, svejm, dobřejch, kterejch, svejch* se v našich smolných knihách běžně vyskytují. K diftongizaci jsou nejnáchylnější nominativ a akuzativ maskulin, tedy pády,

⁴⁴ Srov. Porák, 1983, s. 142; Šimečková, 2016, s. 137.

⁴⁵ Srov. Porák, 1983, s. 138.

v nichž se diftongizační pozice vyskytuje na úplném konci slova. Toto zjištění souhlasí se závěry M. Šimečkové (2016), pro náš materiál však neplatí, že by se diftong *ej* vyskytoval v ostatních pádech pouze ojediněle, naopak se objevuje v ostatních pádech vždy alespoň ve třetině případů.

Při zohlednění slovnědruhové příslušnosti lze pozorovat výraznější pronikání diftongu *ej* do koncovek zájmen a adjektivních číslovek v porovnání s adjektivy. Rozdíly mezi celkovým zastoupením *ej* v koncovkách zájmen a číslovek s adjektivním skloňováním se při použití χ^2 -testu na hladině 0,05 neukázaly jako statisticky významné, naopak mezi těmito slovními druhy a adjektivy ano (u koncovek adjektiv bylo celkové nižší procento diftongizace). U zájmen byla nejvyšší míra diftongizace zjištěna u zájmen *který* a *jaký*.⁴⁶ Tento stav se též liší od dobového tiskařského úzu, v němž se vyskytuje *ej* v obdobné míře v koncovkách adjektiv tvrdé deklinace i v koncovkách zájmen.⁴⁷

5.4.4. Nestandardní případy a výjimky

Pro úplnost dat uvedeme v Tab. 24 počty dokladů dvou možných změn, jež vylučujeme z předchozího kvantitativního výzkumu (viz výše). Jde o adverbium *těž* > *týž* zájmeno *týž* > *tejž*. V případě formy *týž* se vyskytují doklady, u nichž není jasné, zda jde o původní *týž* nebo o výsledek *těž* > *týž*. Z důvodů možného zkreslení výsledků jsou veškeré tyto výrazy (včetně ostatních pádů zájmena *týž*) vyloučeny z celkové analýzy (viz kap. 5.3.).

	nevýslechové pasáže					výslechové pasáže				
	<i>těž</i>	<i>týž</i>	<i>tejž</i>	Další pádové tvary		<i>těž</i>	<i>týž</i>	<i>tejž</i>	Další pádové tvary	
				<i>ý</i>	<i>ej</i>				<i>ý</i>	<i>ej</i>
SmolPard1	314	100	35	5	3	4	179	13	7	33
SmolPard3	96	28	15	0	6	4	36	19	22	10

Tab. 24. Distribuce tokenů *těž*, *týž*, *tejž* a dalších pádových forem zájmena *týž*

5.5. Srovnání s dobovými rukopisy a tisky

Podrobnější srovnání dílčích jevů jsme srovnali s výzkumy J. Poráka (1983), M. Šimečkové (2016) a J. Filipové (2020) výše v příslušných kapitolách. V této kapitole provedeme celkové porovnání výsledků výše zmíněných výzkumů. Pro účely srovnávání jsou v počtu hyperlemmat zahrnuta nepropria (včetně dokladů s prefixálním *vý/-vej-*) i propria.

⁴⁶ Je možné, že je výsledek ovlivněn celkově nejvyšším počtem dokladů těchto dvou zájmen.

⁴⁷ Srov. Šimečková, 2016, s. 182.

V rukopisech je *ej* dle J. Poráka častější než v tiscích, a to nejvíce v rukopisech soukromé povahy (převážně korespondence; ČernPam, HomKor), méně pak v rukopisech určených veřejnosti (BudSpis). Dle Poráka též proniká *ej* více do kmenů slov než do koncovek, v nichž se projevuje především nářeční příslušnost autora. Srovnáváme výskyt *y/ej* v první a třetí pardubické smolné knize s rukopisy, jež zkoumal J. Porák (1983) ve své monografii a s moravskými smolnými knihami zkoumanými J. Filipovou (2020).⁴⁸ Pardubické knihy se zdají být mírou diftongizace jak v kmenech slov, tak v koncovkách na stejné úrovni jako moravské smolné knihy z nářečních oblastí, v nichž byla diftongizace *y > ej* provedena (SmolBít, SmolNovMěst), tzn. někde uprostřed mezi rukopisy ryze soukromými a rukopisy určenými veřejnosti.

⁴⁸ Porák, 1983, s. 137; Filipová, 2020, s. 66. Zkratky a údaje o zbývajících rukopisech v Tab. 25 přebíráme od Poráka a od Filipové, údaje o zkoumaných pardubických smolných knihách zařazujeme dle chronologie mezi zbývajících rukopisy.

rukopis ⁴⁹	rok	býti %	hyperlemmata celkem	kmen				ej (< i)	koncovky % ⁵⁰
				ý	ý/ej	ej/ý	ej		
ŘHrubý	1512	0	26	34	7	12	27	0	oj.
SmolPard1	1538–1560	84	48	21	2	17	60	+	55
SmolBít	1562–1721	63	32	34	–	19	47	0	52
ČernBuchl	1562–1654	71	27	33	7	26	33	2	12
SmolNovMěst	1565–1721	17	13	15	–	8	77	0	40
BudSpis	1584	0	12	66	–	8	26	0	9
SmolLipn	1588–1672	11	19	47	5	16	32	0	1
KŽerotZáp	1593	90	23	4	4	13	79	0	32
SmolPard3	1590–1626	27	40	15	–	15	70	+	49
BudKšaft	1608	0	15	27	13	13	47	+	0
ČernPam	1601–14	100	7	–	–	–	100		15
HomKor	1622	80	7	–	–	–	100	0	98
KrevBojk	1630–1721	0	15	20	13	6	60	1	1
SlavataPam	1640	55	19	5	5	5	85	+	13
ZČernKor	1645	91	7	14	–	–	86	+	85

Tab. 25. Zastoupení *ej* (< *ý*, *i*) v pardubických smolných knihách ve srovnání s dobovými rukopisy a s moravskými smolnými knihami (procentuální zastoupení v kmeni počítáno z hyperlemmat, v koncovkách z tokenů)

Dále srovnáme pardubické smolné knihy s humanistickými tisky dle tematicko-žánrových oblastí a moravskými smolnými knihami jako další skupinou textů.⁵¹ Zahrnujeme *propria* a *nepropria* s pozicí *ý/ej* v kmeni mimo sloveso *býti*, jež Porák vyčleňuje do zvláštního sloupce.

Starší podobu si v našich pardubických smolných knihách zachovává 18 % hyperlemmat, 17 % hyperlemmat kolísá a 65 % hyperlemmat se vyskytuje pouze ve variantě s *ej*. Stejně jako

⁴⁹ Vysvětlivky zkratk: **ŘHrubý** = Řehoř Hrubý z Jelení, překlad Erasma Rotterodamského, Chvála bláznovství (rkp. z roku 1512), Praha: Národní knihovna, sign. XII D 38; **SmolBít** = Kniha penarum, co se na sněmě in tormentis vyzná, do nich zapsáno býti má 1556. Státní okresní archiv Žďár nad Sázavou, fond Archiv města Velké Bíteše, kniha č. 5. Edice: ŠTARHA, Ivan a VERBÍK, Antonín. *Smolná kniha velkobítešská: 1556–1636*. Brno: Blok, 1973.; **ČernBuchl** = Černé knihy práva loveckého na hradě Buchlově. Moravský zemský archiv Brno. Sběrka Cerroniho, sign. II-101. Edice: VERBÍK, Antonín. *Černé knihy práva loveckého na hradě Buchlově*. Brno: Blok, 1976.; **SmolNovMěst** = Kniha na zápisy rol, louk, zahrad a gruntů, též poznamenání dluhů a kvintaci a též jinších věcí. Ab Anno M XL VII. Ideht. Od roku 1447. Též zapsána štola. Státní okresní archiv Žďár nad Sázavou, fond Archiv města Nové Město na Moravě, inventární číslo 8. Edice: ŠTARHA, Ivan. *Smolná kniha Nového Města na Moravě. Západní Morava* 11, 2007, s. 107–131.; **BudSpis** = Václav Budovec z Budova, Kratkey Spis o Zlattem budaucym a giž naftawagicym wieku. Sepřany Letha 1584 od W.n.z. B., rukopis, Knihovna Národního muzea Praha, 5 E 24 (opis z r. 1593); **SmolLipn** = Černá kniha. Státní okresní archiv Přerov, fond Archiv města Lipníka nad Bečvou, inventární číslo 81. Edice: MARADA, Miroslav. *Smolná kniha města Lipníka*. Přerov: Státní okresní archiv, 1994.; **KŽerotZáp** = Karel starší z Žerotína, zápisky z moravského zemského soudu 1594–1599, SOA Brno (autograf); **BudKšaft** = Václav Budovec z Budova, Kšafft Duchownij, rukopis z roku 1608, SOA Brno, G 10, č. 301, sv. Spisy Budovcovy; **ČernPam** = Paměti písaře Mikuláše Černohorského (1601–1614), Archiv města Brna, rkp. č. 7330; **HomKor** = Alžběta Homutová z Cimburka, listy dceří Zuzaně Čermínové z r. 1622, SOA Jindřichův Hradec, 103 Czernin Z.; **KrevBojk** = Krevní kniha městečka Bojkovic. Státní okresní archiv Uherské Hradiště, fond Archiv města Bojkovic, inventární číslo 16, kart. č. 8. Edice: VERBÍK, Antonín. *Krevní kniha městečka Bojkovic*. Uherské Hradiště: Slovákcké muzeum, 1971.; **SlavataPam** = Vilém Slavata z Chlumu, Kniha Czelka Prwnj (rkp. z r. 1640), SOA Jindřichův Hradec; **ZČernKor** = Zuzana Čermínová z Harasova, listy synu Humprechtovi z let 1645–1646, SOA Jindřichův Hradec, VIII Fa, 107 Czernin (autografy); legenda k tabulce: v kolonce *býti* udáváme procento diftongizovaných podob hyperlemmatu *býti* (tedy i *bývati* apod.).

⁵⁰ Vysvětlivky: oj. = ojedinele.

⁵¹ Údaje v Tab. 26 přebíráme od Filipové (2020); procentuální údaje pro pardubické smolné knihy jsou vypočítány metodou tzv. váženého průměru stejně jako u Filipové, viz pozn. 145 na s. 69.

u moravských smolných knih se zde ukazuje hluboká stylistická propast mezi územ biblickým a běžně mluveným jazykem. U pardubických smolných knih je tento rozdíl ještě výraznější.

	<i>ý</i>	<i>ý/ej</i>	<i>ej</i>
biblické překlady	69 %	25 %	8 %
náboženské texty	63 %	15 %	22 %
historiografické texty	42 %	28 %	31 %
prakticky odborné texty	40 %	21 %	34 %
moravské smolné knihy	33 %	18 %	48 %
pardubické smolné knihy (1. a 3.)	18 %	17 %	65 %

Tab. 26. Srovnání procentuálních vyjádření nepůvodního *ej* (< *ý*) uvnitř slova v závislosti na tematice humanistických textů (vypočteno z hyperlemmat)

5.6. Závěr

V předložené bakalářské práci jsme analyzovali pronikání diftongizace $y > ej$ v první a třetí pardubické smolné knize, tedy v pardubických smolných knihách jazykově dosud nevyužitých.

Hodnocení distribuce nové střídnice bylo provedeno na základě jazykových a mimojazykových faktorů. Z jazykových faktorů jsme zkoumali uplatnění v kmeni slov (výskyt diftongizace v prefixálním *vy-* byl zkoumán ve zvláštní podkapitole) a v koncovkách. Pokud se jednalo o diftongizaci v kmeni slov, hodnotili jsme odděleně propriální a nepropriální slovní zásobu. Z mimojazykových faktorů jsme hodnotili změnu v čase mezi první a třetí smolnou knihou, příslušnost dokladů do výsledku nebo do pasáže nevýslechové. Výsledky jsme srovnali s výsledky dosavadního bádání o námi zkoumané hláskové změně.

Ukázalo se, že ve výslechových pasážích proniká *ej* ve vysoké míře už v první smolné knize, v časovém vývoji ke třetí smolné knize se míra diftongizace statisticky významně dále zvyšuje. Tato tendence platí pro diftongizaci v kmenech neproprií i v koncovkách. Výslechové pasáže se tak zdají skutečně reflektovat dobovou mluvenou češtinu více než pasáže nevýslechové zapsané v týchž smolných knihách. V nevýslechových pasážích, reprezentujících dobový právně-administrativní jazyk, zaznamenáváme též poměrně vysokou míru diftongizace jak v koncovkách, tak v kmenech, vývoj v čase je však oproti výslechovým pasážím opačný. Zjištěnou tendenci omezovat diftong *ej* si vysvětlujeme vlivem spisovného úzu, tzn. postupujícím chápáním diftongu *ej* jako jazykového jevu nevhodného pro oficiální právní spis.

Při porovnání s dobovými rukopisy vychází najevo menší míra zastoupení diftongu *ej* oproti rukopisům čistě soukromým a vyšší míra zastoupení diftongu *ej* oproti rukopisům určeným pro veřejnost. Tento fakt podle nás odráží povahu smolných knih jako právního textu obsahujícího oficiální právně-administrativní pasáže a zároveň obsahujícího zápis výpovědí, ačkoli modifikovaný písaři, reflektující v jisté míře mluvený jazyk obyvatelstva z nižších sociálních vrstev daného období a území. V porovnání s moravskými smolnými knihami nalézáme podobnou míru uplatnění diftongu *ej* s knihami z nářečních oblastí, v nichž byla diftongizace $y > ej$ provedena. Výrazných dialektismů je ve SmolPard1 a SmolPard3 málo (srov. velmi řídké doklady diftongizace $i > ej$).

Srovnání s dobovými tisky rozdělenými do tematicko-žánrových oblastí ukazuje rozdíl mezi běžným jazykem obyvatelstva z nižších sociálních vrstev (zapsaným běžnými městskými písaři

Pardubic) a stylizovaným prestižním jazykem biblických a náboženských textů. Oproti moravským smolným knihám se diftong *ej* uplatňuje ještě ve vyšší míře. Tento fakt si vysvětlujeme tím, že do množiny moravských smolných knih jsou zahrnuty i knihy z nářečních oblastí, v nichž diftongizace *y > ej* neproběhla.

Je možné, že na uplatnění diftongizace *y > ej* v pardubických smolných knihách mohly mít vliv i další mimojazykové faktory, např. písářův úzus, který se ve výzkumu moravských smolných knih ukázal jako podstatný. Zkoumání pardubických smolných knih z tohoto hlediska je však nad rámec naší bakalářské práce a rezervujeme jej pro další výzkum.

6. Seznam pramenů

FRANCEK, Jindřich (2016): *Pardubické smolné knihy 1538–1626*. Pardubice: Univerzita Pardubice.

7. Seznam literatury

7.1. Tištěná literatura

BALHAR, Jan et al. (2011): *Český jazykový atlas. Díl 5*. Praha: Academia.

DITTMANN, Robert (2019): Protetické v ve *Smolné knize velkobítešské (1556–1636)*. *Listy filologické*, 142(3–4), s. 369–406.

FILIPOVÁ, Jitka (2020): *Diftongizace ý > ej v moravských smolných knihách*. Praha (nepublikovaná diplomová práce FF UK).

FRANCEK, Jindřich (2011a): *Zločin a trest v Pardubicích 16.–18. století*. Ústí nad Orlicí: Oftis.

FRANCEK, Jindřich (2016): *Pardubické smolné knihy 1538–1626*. Pardubice: Univerzita Pardubice.

FRANCEK, Jindřich (2011b): *Velké dějiny zemí Koruny české. Zločinnost a bezpráví*. Praha: Paseka.

FRANCEK, Jindřich; ŠIMEK, Tomáš (ed.) (1995): *Hrdelní soudnictví českých zemí (soupis pramenů a literatury)*. Praha: SOA Zámorsk.

GEBAUER, Jan (1963): *Historická mluvnice jazyka českého I. Hláskosloví*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

HAVLŮJOVÁ, Martina (1999): Ženská kriminalita v Čechách ve světle smolných knih (16.–18. století). *Sborník vědeckých prací Univerzity Pardubice* 5, s. 189–211.

JANEČKOVÁ, Marie (2009): *K jazyku českého baroka. Hláskosloví, pravopis a tisk, označování kvantity*. Praha: ARSCI.

JUNGMANN, Josef (1989): *Slovník česko-německý. Díl 1, A–J*. Praha: Academia.

JUNGMANN, Josef (1990a): *Slovník česko-německý. Díl 2, K–O*. Praha: Academia.

JUNGMANN, Josef (1990b): *Slovník česko-německý. Díl 3, S–U*. Praha: Academia.

JUNGMANN, Josef (1990c): *Slovník česko-německý. Díl 4, P–R*. Praha: Academia.

JUNGMANN, Josef (1990d): *Slovník česko-německý. Díl 5, W–Z*. Praha: Academia.

KNAPPOVÁ, Miloslava (2015): *Jak se bude vaše dítě jmenovat? Původ, význam, pravopis, výskyt a obliba, kalendář. Informace o jménech afrických a asijských*. 5., aktualizované a podstatně rozšířené vydání. Praha: Academia.

KERNOVÁ, Lucia (2012): *Smolná kniha na panstve pardubickom za vlády Pernštejnův*. Brno (nepublikovaná bakalářská práce FF MU).

KOSEK Pavel; ŠLOSAR, Dušan (2016): Humanistická čeština. In: KARLÍK, Petr; NEKULA, Marek; PLESKALOVÁ, Jana (eds.): *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 651–654.

KOMÁREK, Miroslav (1969): *Historická mluvnice česká I. Hláskosloví*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

KOMÁREK, Miroslav (2006): Staročeská diftongizace *y >ej* a její poměr ke změně *aj > ej*. In KOMÁREK, Miroslav. *Studie z diachronní lingvistiky*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, s. 257–265.

KOSEK, Pavel (2014): *Historická mluvnice češtiny I*. Brno: Masarykova univerzita.

LAMPRECHT, Arnošt; ŠLOSAR, Dušan; BAUER, Jaroslav (1986): *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

LUTTERER, Ivan; MAJTÁN, Milan; ŠRÁMEK, Rudolf (1982): *Zeměpisná jména Československa: slovník vybraných zeměpisných jmen s výkladem jejich původu a historického vývoje*. Praha: Mladá fronta.

MACHEK, Václav (1997): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

MOLDANOVÁ, Dobrava (2015): *Naše příjmení*. Praha: Agentura Pankrác.

OBERPFALCER-JÍLEK, František (1935): *Jazyk knih černých, jinak smolných*. Praha: Česká akademie věd a umění.

PÁNEK, Jaroslav (1977): *Smolná kniha městečka Divišova*. Praha: Ústav československých a světových dějin ČSAV.

PORÁK, Jaroslav (1983): *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*. Praha: Univerzita Karlova.

PROFOUS, Antonín; SVOBODA Jan (1954): *Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny. Díl I, A–H*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

PROFOUS, Antonín; SVOBODA Jan (1957): *Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny. Díl IV, S–Ž*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

PTÁČKOVÁ, Tereza (2010): *Původ názvů středověkých zbraní používaných v Čechách a na Moravě (zbraně chladné – sečné a bodné)*. Brno (nepublikovaná bakalářská práce FF MU).

REJZEK, Jiří (2015): *Český etymologický slovník*. Třetí vydání (druhé přepracované a rozšířené vydání). Praha: Leda.

REJZEK, Jiří (2003): Ještě k fonetickým vlivům staré němčiny na češtinu. *Bohemistika* 3, s. 251–264.

ŠIMEČKOVÁ, Marta (2016): *Hláskosloví v češtině 16.–18. století*. Brno (nepublikovaná disertační práce FF MU).

ŠLOSAR, Dušan (2016): Čeština doby husitské. In: KARLÍK, Petr; NEKULA, Marek; PLESKALOVÁ, Jana (eds.): *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s 252–255.

TIMOFEEV, Dmitriy: *Jazyk českých knih historiografických zápisků „dlouhého“ 18. století*. Praha (nepublikovaná disertační práce FF UK).

VÁŽNÝ, Václav (1970): *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví. 1. část. Skloňování*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

7.2. Elektronické zdroje

Elektronický slovník staré češtiny [online] (2006–2020). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>. Cit. 20. 5. 2020.

NEJEDLÝ, Petr et al. (2010–2020): *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z WWW: <<https://madla.ujc.cas.cz>>. Cit. 20. 5. 2020.

Statistics Calculators, dostupné online: <https://www.soescistatistics.com/> (citován stav ze dne 25. 3. 2020).

8. Přílohy

Příloha 1 – celková excerpce z 1. pardubické smolné knihy

Příloha 2 – celková excerpce z 3. pardubické smolné knihy

Příloha 3 – excerpta roztříděná podle základových slov